Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie

Rudolf Dekker

4

1 Inleiding

De industrialisering van Europa in de afgelopen twee eeuwen is gepaard gegaan met vele en vaak heftige arbeidsconflicten. De opkomst van vakbewegingen en de werkstaking als actievorm hebben veel belangstelling van historici gehad, maar helaas heeft die belangstelling zich zelden verder teruggestrekt dan het begin van de negentiende eeuw. Zo wordt de moderne stakingstraditie in Nederland doorgaans teruggevoerd op de staking van de Amsterdamse scheepstimmerlieden in 1869[1]. Deze actievorm zou toen in Nederland iets nieuws zijn geweest, overgewaaid uit het buitenland, immers zowel de pers als de stakers bedienden zich van het Engelse woord *strike* of het Franse woord *grêve*. Meer recent is voorgesteld een eerste aanzet te vinden in de staking van de grondarbeiders die werkten aan de aanleg van het Noordhollands kanaal in 1823[2]. Incidenteel verschenen er artikelen waarin erop werd gewezen dat ook vóór de negentiende eeuw stakingen voorkwamen, zowel in de steden als bij grondwerken op het platteland[3].

De afgelopen paar jaar is de belangstelling voor arbeidsconflicten in pre—industrieel Europa sterk toegenomen[4]. In sommige recente studies wordt erop gewezen dat we de toenmalige arbeidsconflicten niet gelijk mogen stellen met die van industrieel Europa. Er wordt met name gewaarschuwd tegen het gebruik van de typering staking, die zou anachronistisch zijn. Wanneer protesterende arbeiders het werk neerlegden, dan deden ze dat slechts om de handen vrij te hebben om op demonstratieve optochten met een vast ritueel hun wensen kenbaar te maken. Of dit voor Nederland ook geldt, is de vraag. In Amsterdam was in de zeventiende eeuw dan wel het woord staking onbekend, maar het fenomeen kende men wel, en het werd aangeduid met het woord 'uitscheiding'[5]. Een begripsbepaling voor het woord staking wordt gevonden in het *Woordenboek der Nederlandse Taal*: 'het ophouden te arbeiden ten einde zekere eisen doorgevoerd te krijgen of zekere eisen der werkgevers te weerstaan'[6]. Alle voorbeelden van het gebruik van het woord stammen trouwens van na 1900.

Een moderne studie over arbeidsconflicten in Nederland voor de negentiende eeuw bestaat nog niet, maar uit terloopse opmerkingen weten we dat er vele zijn uitgevochten. Het is natuurlijk ook ondenkbaar dat een stad als Leiden zich tot de belangrijkste industriestad van de Republiek had kunnen ontwikkelen zonder dat dit gepaard was gegaan met arbeidsconflicten. Gelukkig is de geschiedenis van de Leidse textielindustrie grondig bestudeerd. In 1908 promoveerde N.W. Posthumus op een proefschrift over de Leidse lakenindustrie in de middeleeuwen[7]. Vervolgens gaf hij tussen 1910 en 1922 in zes kloeke delen een enorme hoeveelheid archiefmateriaal over de periode tot 1795 uit betreffende de Leidse textielindustrie in het algemeen[8]. In 1939 verschenen de twee delen waarin hij de geschiedenis van de lakenindustrie voortzette tot 1795. Op het werk van Posthumus is overigens wel kritiek gekomen, onder meer van J.G. van Dillen[9]. Zijn geschiedwerk gaat uit van een aantal persoonlijke, en vermoedelijk onjuiste, opvattingen over de economische geschiedenis en de organisatie van de textielindustrie. In zijn bronnenuitgave, die helaas tot stand kwam voordat de archieven van de hallen en gilden waren geïnventariseerd door J.C. Overvoorde[10], is niet altijd duidelijk waarom sommige stukken wel en andere slechts in excerpt of helemaal niet zijn opgenomen. Over arbeidsconflicten maakt Posthumus enkele opmerkingen, maar hij besteedt niet meer dan een paar pagina's aan het onderwerp. Een *slip of the pen* verdient hier met name genoemd te worden, omdat deze door latere auteurs dikwijls geciteerd wordt[11]. Naar aanleiding van de staking in 1701 schrijft Posthumus dat deze *in het bloed van hun leiders gesmoord werd*[12]. In feite werden de stakers niet tot de doodstraf veroordeeld (al was dat

wel de eis van de schout), maar slechts tot geseling en verbanning[13]. Eén van de gestraften, Coenraad Wurst, duikt zelfs na negen jaar weer in de stad op, wanneer hij in het huwelijk treedt[14].

Dit is slechts een detail; uiteraard blijft het werk van Posthumus de basis voor elk verder onderzoek naar de Leidse textielindustrie. Ons doel is geweest te achterhalen wat er zich aan arbeidsconflicten in de achttiende eeuw heeft afgespeeld. Door een systematisch onderzoek is getracht een zo volledig mogelijk beeld te krijgen, onder meer door het doornemen van de bronnenuitgave van Posthumus en de tafel van Van den Heuvel op de serie strafrechtelijke vonnissen van de Leidse schepenbank[15]. Naar de acties die hierin vermeld werden, is nader onderzoek gedaan in de archieven van het stadsbestuur, het gerecht, de schutterij, de hallen van de zeven neringen, en het droogscheerdersgilde. Gegevens over individuele deelnemers zijn nagegaan in de doop–, trouw– en begraafboeken. Naar de acties in 1700 en 1701 is onderzoek gedaan in het notarieel archief zonder dat dit iets opleverde. Hoe volledig is het resultaat?

In het archief van de lakenhal en van het droogscheerdergilde bevinden zich bundels, vermoedelijk bedoeld als documentatiemappen. Bij verschillende gelegenheden voelden de bestuurders de behoefte om na te gaan hoe het beleid van hun voorgangers in vergelijkbare omstandigheden was geweest. In een bundel stukken betreffende een staking in 1700 vinden we aantekeningen over hoe er gehandeld werd bij een staking in 1638[16]. In een bundel stukken aangelegd door de bestuurders van de lakenhal in 1718 staan dan weer de maatregelen die in 1700 werden genomen opgetekend[17]. En de gebeurtenissen in 1718 worden op hun beurt vermeld op een blaadje met notities die in 1754 op schrift werden gesteld, en waaronder de auteur schreef: *Deze nademiddag nog weder enige oude criminele klachtboeken hebbende doorbladerd, zijn bij mij de hierboven genoteerde gevallen ook onder het oog gekomen*[18]. Het speurwerk van deze voorgangers vormt hopelijk een garantie dat alle belangrijke acties van de Leidse textielarbeiders, voorzover deze sporen in de archieven hebben nagelaten, zijn achterhaald.

Het doel van deze studie is aan te tonen dat in het begin van de achttiende eeuw regelmatig arbeidsconflicten plaatsvonden — dit naast andersoortige protestbewegingen[19]. De arbeidsconflicten vormden aanvankelijk een integraal onderdeel van de Leidse samenleving, maar hierin kwam na de crisis rond 1750 verandering. De actiebereidheid nam duidelijk af, en dit moet samen hebben gehangen met de sociaal–economische en demografische ontwikkeling. We hebben gekozen voor uitvoerige beschrijvingen van de acties, ten eerste omdat de reconstructie van de gebeurtenissen vaak moeilijk was en dit de eerste studie is waarin deze behandeld worden, en ten tweede omdat alleen op deze wijze inzicht kan worden gegeven in dit aspect van de leefwereld van de Leidse arbeiders in de achttiende eeuw.

2
De structuur van de Leidse textielindustrie

Van de 37.238 inwoners die Leiden in 1749 telde, oefenden er 12.088 een beroep uit (tabel 3.1). Uit een nadere analyse, waarbij slechts de gezinshoofden betrokken zijn, blijkt dat de nijverheid de belangrijkste beroepssector is, ruim 70% vindt daarin werk (grafiek 3.1). Binnen de nijverheid is de textiel veruit het voornaamste: bijna de helft van de gezinshoofden die werk vinden in de nijverheid heeft een broodwinning binnen de textielindustrie. De grootste groep werd gevormd door de spinners, in het midden van de achttiende eeuw, naar schatting 4.000 in aantal (zie hoofdstuk 3 § 2.5), namelijk 773 mannelijke en 814 vrouwelijke gezinshoofden, 1.346 weversvrouwen voor wier gezin spinnen een aanvullende bron van inkomsten was en zo'n 1.000 meewerkende kinderen. De spinners vormden het meest proletarische deel van de bevolking van Leiden. Na de spinners volgden qua groepsomvang de wevers. Er waren 1.346 gezinshoofden die dit beroep uitoefenden. De beroepsgroep die op de derde plaats kwam, was die van de droogscheerders, waarvan er in 1749 322 in Leiden werkten. Tenslotte kunnen nog genoemd worden de schrobbelaars (ca. 150) en de ververs (ca. 75) (zie bijlage 3.2).

Tezamen vormden de grootste groepen, de ca. 4.000 spinners, de ca. 1.350 wevers, de ca. 322 droogscheerders, de ca. 150 schrobbelaars en de ca. 75 ververs, ongeveer driekwart van het totaal in de textielnijverheid werkzame personen. De andere arbeiders bestonden uit zeer kleine groepen zoals de vlakers, drogers en persers. Er bestond binnen de Leidse textielnijverheid een grote variëteit van werkzaamheden. De textielfabricage was een gecompliceerd proces en er bestond een verregaande arbeidsdeling met in totaal zo'n 125 verschillende beroepen. Elk eindprodukt was door de handen van vele ambachtslieden gegaan. Tot in het eerste kwart van de zeventiende eeuw hadden deze ambachtslieden eigen bedrijfjes, het waren meesters, kleine ondernemers. Vanaf ca. 1630 veranderde echter de structuur van de Leidse textielnijverheid. Er verschenen grotere ondernemers, reders genaamd, die het hele produktieproces gingen beheersen. De reders degradeerden een deel van de vroeger zelfstandige meesters tot tussenbazen. De reders gingen grotere werkplaatsen inrichten, onder andere voor het weven en spinnen. De atelier–arbeid nam, ook in de achttiende eeuw, toe. De rederij beperkte zich evenwel voornamelijk tot de produktie van twee stoffen, lakens en greinen.

In Leiden werden verschillende stoffen, zoals lakens en greinen, en verschillende eindprodukten, zoals kousen en mutsen, geproduceerd. Bij de produktie waren, zoals we zagen, in totaal enkele duizenden personen betrokken. Er bestond geen overkoepelende organisatie waarbinnen allen die bij de textielproduktie betrokken waren, georganiseerd waren. Evenmin bestonden er algemene organisaties van werkgevers (reders, meesters) en

werknemers (knechts, zelfstandige spinners). Wel bestonden er organisaties, waarin bepaalde delen van de in de textielindustrie werkzame Leidenaars verenigd waren, enkele gilden en de typisch Leidse instellingen die *neringen* werden genoemd. Er waren zeven neringen, de saai–, baai–, fustein–, ras–, warp–, grein– en laken–nering. Elk van deze organisaties beschikte over een *hal*, een gebouw waar keuring en verkoop van de stof plaatsvonden. Ook vergaderde daar het bestuur. Elke nering werd bestuurd door twee superintendenten, benoemd door het stadsbestuur, en enige gouverneurs. De laatsten werden door het stadsbestuur benoemd uit een voordracht van de zogenoemde notabelen. De notabelen waren binnen elke nering de aanzienlijkste ondernemers. Het aantal notabelen varieerde per nering. Binnen de lakennering waren het er 26. De kleinere ondernemers en de talrijke arbeiders binnen een nering werden nooit geraadpleegd. Het stadsbestuur had via de gouverneurs een flinke vinger in de pap. De keuren van een nering werden bovendien door het Leidse gerecht uitgevaardigd. In kwesties die de nering betroffen werd de rechtspraak uitgeoefend door het neringbestuur. Conflicten over de kwaliteit van afgeleverde stoffen en arbeidsomstandigheden moesten aan het bestuur worden voorgelegd. Arbeiders die een bepaalde plaats hadden binnen het produktieproces van één van de genoemde zeven stoffen, behoorden automatisch tot een nering. Ze konden slechts tot één nering behoren en moesten dus kiezen voor een bepaalde specialisatie. Groepen arbeiders die hetzelfde werk deden, werden dus hierdoor gedwongen tot een verdeling. Duidelijk is dit het geval bij de wevers (zie tabel 3.10).

Deze opgelegde verdeling van een zo grote groep arbeiders als de wevers over zeven neringen, verkleinde hun mogelijkheden tot gezamenlijke actie. En binnen hun nering hadden zij niets in te brengen. Neringen verschilden namelijk fundamenteel van gilden, waarvan men lid moest worden (en het niet automatisch werd) en die in theorie vaak een democratische structuur hadden. In de neringen deelden de grootste ondernemers openlijk en legitiem de lakens uit.

Naast deze neringen bestonden er in Leiden, zoals in elke Hollandse stad, ambachtsgilden. Sommige groepen arbeiders in de textielindustrie waren in gilden georganiseerd. Het belangrijkste gilde was dat van de droogscheerders. Droogscheerders hadden een belangrijke taak bij de eindbewerking van het befaamde Leidse laken. Zij behoorden dus tevens tot de lakennering. Alleen de meesters waren lid van het gilde, en het was een oligarchische organisatie, beheerst door de eigenaren van de grootste werkplaatsen. Tot de taak van het gilde behoorde onder meer het regelen van conflicten die in de droogscheerderswerkplaatsen rezen over het loon en de arbeidssituatie. Binnen het terrein dat door de neringen bestreken werd, waren er verder slechts de gilden van wolkammers en vollers. Gilden van bijvoorbeeld wevers, ververs of spinners ontbraken. Buiten het neringverband, maar binnen de textielnijverheid, waren er nog een paar kleine gilden, zoals sinds 1732 dat van de kousenwevers. De genoemde gilden hadden als een van de voornaamste taken de onderlinge bijstand van de leden; aan zieken of weduwen werden uitkeringen gedaan.

Naast de gilden bestonden er binnen enkele beroepsgroepen *beurzen*, een soort ziekenfondsen met hetzelfde beperkte doel. Men stortte wekelijks een bepaald bedrag in ruil voor het recht op een uitkering. Sommige van deze beurzen waren op den duur overigens niet meer specifiek aan een bepaald beroep gebonden. Dergelijke instellingen konden in de negentiende eeuw het karakter van een vakbond krijgen. In Leiden was er in de achttiende eeuw van zo'n ontwikkeling echter geen spoor te vinden. Veel beurzen ontstonden toen in het laatste kwart van de zeventiende eeuw de economische achteruitgang inzette. Vooral de crisis rond 1700 bleek een sterke impuls tot het oprichten van beurzen.

3
Arbeiderscultuur

Valt er in het algemeen iets te zeggen over de situatie van diegenen die hun brood in de Leidse textielindustrie verdienden? Van het leven van de toplaag, de reders, de notabelen en de handelaren kunnen we ons een voorstelling maken, want zij hebben dagboeken en bedrijfsboekhoudingen nagelaten, hun portretten zijn ons van schilderijen bekend, hun woningen zijn thans ten dele beschermde monumenten. Maar hoe zag het leven lager op de sociale ladder er uit? Daarover is veel minder bekend. We weten dat de grootste bloei van de Leidse textielindustrie tijdens de Republiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw viel. Al voor het laatste kwart van deze eeuw zette een achteruitgang in. De reële lonen waren al vanaf ca. 1650 aan het afbrokkelen. De situatie van de arbeiders werd geleidelijk slechter, wat geaccentueerd werd door economische crises en jaren van excessieve levensmiddelenduurte, zoals 1699, 1709 en 1740. Een indruk van de stemming kunnen we krijgen uit het soort liedjes dat in het laatste kwart van de zeventiende eeuw populair werd onder de Leidse bevolking. We treffen er enkele aan in een bundel met de misleidende, of ironisch bedoelde titel *Het Leytsche Vreugdenhof*[20]. Er wordt daarin bijvoorbeeld geklaagd over de achteruitgang van de lonen:

Schapen–, kallefsvleys by hoopen
Koeyen–, ossenvleys, seer schoon
'tgeen jan–hagel wel sou koopen
Kreeg hij niet soo kleynen loon
't Is niet voor een slegt persoon
Die tyt is verscheenen
Want een knegt
Arm en slegt
Knabbelt maer de beenen.

In een ander lied wordt geklaagd over de werkloosheid:

De ouders naakt en bloot
De kinders zonder brood
Zitten in grote nood. [...]
Schoon men al loopt en jaecht
En veel om werk hier vraecht
Het is als schoon gevaegt
Daer is niet te winnen
Een steenen hart dat sou schier beven
Als hij bedenck dit droevig leven [...]
Veel rijcken, vol van wijn
en weeten van geen pijn
Daer nu veel arme zijn
In dese dagen.

En tenslotte, zeer Leids: Een nieuw lied van een onnozele wever:

Wel hoe sober gaet het weven
't Is voorwaer een slegten tijd
Men kander nauwlijks bij leeven
Is dit niet een grooten spijt?
'k Heb schier dag en nacht een strijt
Bed en kleeren raeck ick quyt
Ja, wel waer ik nog een jong gesel
'k Voer mee naar Oost—Indiën snel
Ik en mag nu soo niet setten
'tgeen Ik eertijds heb gedaen
Een vaen of twee daerop te setten
't Mag er seecker niet op staen.

In de laatste twee regels wordt gerefereerd aan het bier, een drank die belangrijk was in Leiden. In de achttiende eeuw ging de sterke drank steeds meer het leven beheersen: het verval van Leiden liep parallel met de bloei van Schiedam. De onsterfelijke regels uit de *Lof der Jenever* van Robert Hennebo waren voor Leiden maar al te waar:

Het is onmoogelijk dat den wever
Kan werken zonder de jenever
Droogscheerder, spinner, schrobbelaar,
Die klagen over wol en schaar ———
Zo hij jenever moet ontbeeren[21]

Juist de droogscheerders stonden bekend als grote innemers. Zij konden op hun werkplaatsen zelfs van oudsher over accijns—vrij bier beschikken. In het eind van de zeventiende eeuw circuleerde over hen het volgende mopje: *Rudolphus Hegerus preekte eens op de droncke droogscheerders daer is het 's ochtens: 'Wat wille we soepen? — Brandewijn? dat is tho starck; anijs? daer stinckt man tho veel na; beer? dat is tho slappe? jenever! ja, dat werd de rechte seacke, dat set wel af, ja voorseker set het wel af, het set je boksen en hoosen, mantels en hoeden, koussen en schoenen en de eene brassert den anderen af*[22].

Drank nam een belangrijke plaats in het leven van de textielarbeider in, thuis, in de werkplaats en in de kroeg of het *vaantje*. Een groot deel van het sociale leven in Leiden speelde zich af in en rond de vaantjes. Vele inwoners hadden van de Leidse overheid toestemming gekregen om bier *bij de haalkan* te verkopen. In deze tapperijen kon de bevolking zich van de dagelijkse hoeveelheid van deze volksdrank voorzien. Er was een liberaal vergunningbeleid, waarmee de stad een andere politiek voerde dan de andere, met als motief dat op die manier het verschijnsel van de smokkelkroeg werd tegengegaan. In smokkelkroegen werd drank verkocht waarover geen accijns werd betaald. Het was niet de bedoeling om de *haalkannen* ter plekke te legen: het bier moest thuis geconsumeerd worden. Deze tapperijen heetten in Leiden *vaantjes*. In weerwil van de voorschriften hadden verschillende *vaantjesmannen* hun tapperij ingericht als kroeg. Ze stelden hun klanten kaartspelen, een verkeerbord en een kegelspel ter beschikking. We vermoeden dat Leiden, zeker in de eerste helft van de achttiende eeuw, een hecht sociaal leven kende: de arbeiders zagen elkaar op het werk en in hun vrije tijd.

Afbeelding 5
Droogscheerders in hun werkplaats. Prent uit de tweede helft van de achttiende eeuw, afgedrukt in: Nederlandsche taferelen van kunsten, ambachten en bedrijven voor kinderen *(Zaltbommel 1828) 106, honderd vierde tafereel.*

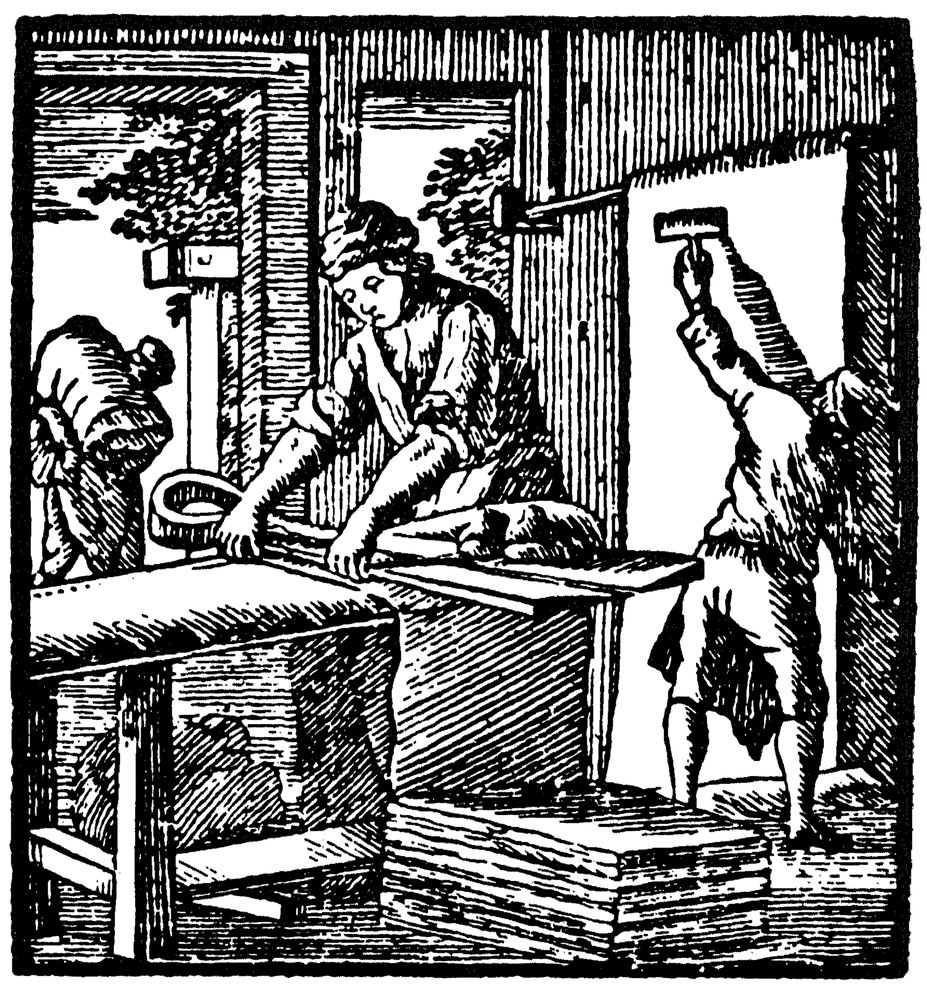

Wanneer men dezen man hoort zeggen,
Dat hij het laken scheert,
Om 't goed te krijgen, zou men denken:
Wel man, dat is verkeert.

In zek're zaken is dit ook zoo,
Doch bij het laken niet,
Het zou niet half zoo goed en mooi zijn,
Als men 't niet scheren liet.

Zie, als wij oppervlakkig denken,
(Onthoudt dit tot besluit,)
Dan valt ons denken en ons oordeel
Veelal verkeerdlijk uit.

4

Vuilverklaringen en courtvergaderingen

Binnen de gecompliceerde structuur van de Leidse textielindustrie was de conflictstof hoog opgetast. De loonshoogte, arbeidsomstandigheden en de kwaliteit van de geleverde arbeid waren slechts de belangrijkste zaken waarover regelmatig problemen rezen. Er konden conflicten ontstaan tussen handelaren en producenten, tussen reders en hun tussenbazen, tussen de meesters en de knechts in hun werkplaats, maar ook tussen bijvoorbeeld de knechts onderling. Wanneer het conflict zich afspeelde tussen personen die tot één bepaalde nering of gilde behoorden, dan moest het geschil in eerste instantie worden voorgelegd aan hetzij het bestuur van de betreffende nering hetzij aan de overlieden van het gilde. Van deze officiële geschillenbeslechting is betrekkelijk weinig archiefmateriaal bewaard gebleven. We hebben het vermoeden dat er op deze reguliere wijze weliswaar regelmatig conflicten werden beslecht, maar dat de meeste op andere manieren werden opgelost. Zowel van de kant van de werkgevers als van de kant van de werknemers werd daarbij naar bepaalde actiewapens gegrepen.

Uit de Leidse bronnen blijkt dat er naast de officiële conflictbeslechting binnen gilde of nering frequent sprake was van informele oplossingen. De meeste informatie hierover betreft de droogscheerders. Het blijkt dat het rond 1700 heel normaal was kleine conflicten tussen knechts op een werkplaats ter plekke op te lossen. De aanwezige knechts, en dat konden er op een droogscheerderswerkplaats van een paar tot wel veertig zijn, kwamen dan in onderling overleg tot een beslissing. Er bestond dus een opmerkelijke traditie van een soort bedrijfs–democratie. Ook kleine conflicten tussen knechts en hun meester of de meesterknecht werden op deze wijze opgelost. Wanneer het om ernstiger conflicten ging, werden er buiten werktijd bijzondere vergaderingen belegd. Dit konden bijeenkomsten zijn van de knechts van één werkplaats, maar ook van meerdere tegelijk. Dergelijke vergaderingen noemde men *courtvergaderingen.* Vaak werden deze belegd in vaantjes. Heel wat droogscheerdersknechts dreven zo'n vaantje als bijverdienste, wellicht samen met hun vrouw. In deze vaantjes waren de droogscheerders onder elkaar, en zij zullen hier, en niet alleen tijdens de courtvergaderingen, hun arbeidsomstandigheden besproken hebben.

Hoe conflicten bij droogscheerders op deze onofficiële wijze werden beslecht kunnen we zien bij een voorbeeld dat speelt in augustus 1700[23]. Op de werkplaats, waar David Marinier als meesterknecht de leiding had, was een knecht ziek geworden. Als tijdelijke vervanger nam hij Jan Dirkxe in dienst, die, omdat hij uit Dortmund kwam, ook wel bekend stond als Jan de Westfalinger. Normaal werkte deze als soldaat bij de binnenwacht, een stedelijke politiedienst, wat verklaart dat hij ook als Jan Soldaat in de bronnen voorkomt. Dirkxe kreeg ruzie over de hoogte van het door Marinier uitbetaalde loon. Meteen bemoeiden de overige knechts zich hiermee, en wel ten gunste van Marinier: ze legden Jan Dirkxe een boete op van 30 stuivers. Korte tijd later kregen Marinier en Dirkxe het in een vaantje aan de stok. Ook toen grepen de aanwezigen in, ongetwijfeld eveneens droogscheerders. Dirkxe werd door hen verwezen in een boete van 5 gulden, die meteen in bier werd omgezet. Dit was een forse boete, bijna een weekloon, dat volgens Posthumus ca. 6 gulden bedroeg[24].

In deze beide gevallen ging het kennelijk om kleine geschillen. Hoe het toeging op een courtvergadering leert ons een ander voorbeeld, dat eveneens in 1700 speelt. Op de werkplaats van Hermanus Smit was een conflict ontstaan, omdat diens knechts — het moeten er zeventien zijn geweest — weigerden samen te werken met een nieuwe leerling, opmerkelijk genoeg een zoon van een predikant, David Knibbe. Er werd een courtvergadering belegd in een vaantje. De knechts werden door de daar samengekomen knechts van andere werkplaatsen, zo moeten we de zaak reconstrueren, in het ongelijk gesteld. Elk van hen kreeg een boete van 18 gulden, de meesterknecht zelfs een boete van 38 gulden. Het totaal bedrag werd bestemd voor de armen. De meesterknecht leverde de som af bij een van de huiszittenmeesters die hem daarvoor een kwitantie gaf. De huiszittenmeester Van Burderen die het geld in ontvangst nam, zal wel van de herkomst op de hoogte zijn geweest. De boetes vormden misschien zelfs een niet onaanzienlijke bron van inkomsten voor de Leidse armenkas. Hermanus Smit was overigens zelf een gildemeester, en naar het schijnt hadden zowel de magistraat als het droogscheerdersgilde deze gang van zaken min of meer geaccepteerd. Tijdens de courtvergadering waar dit 'vonnis' werd geveld, werd overigens ook de inwendige mens niet vergeten. De aanwezigen dronken op kosten van de veroordeelde knechts voor 47 à 48 gulden bier. Bij een andere courtvergadering werd de reeds genoemde Marinier een boete van 45 gulden opgelegd, binnen 20 à 25 weken te betalen aan de armen; hij moest bij die gelegenheid ook het verteerde bier betalen: 124 gulden. Het moet voor de vaantjeshouders bepaald aantrekkelijk geweest zijn om dergelijke courtvergaderingen binnen hun muren te hebben (of voor hun deur, wanneer er veel deelnemers waren). Tijdens courtvergaderingen kon er, zo is de indruk, een beslissing worden genomen na een algemene discussie, maar wanneer het conflict wat gecompliceerder werd, was het regel dat beide partijen *rechters* kozen, zoals men dat toen zelf noemde. Deze 'rechters' traden op als *goede mannen*, arbiters, een ook bij niet–industriële gevallen gevolgde procedure, echter met dit verschil dat de droogscheerders in zo'n geval in strijd met de wet handelden, omdat men de voorgeschreven kanalen van nering en gilde omzeilde. Voor elk van beide partijen waren er soms wel zes 'rechters'. Zij kwamen bij elkaar, stelden in onderling overleg een 'vonnis' op dat werd voorgelezen in een courtvergadering en dan door instemmend applaus van de aanwezige droogscheerders bekrachtigd kon worden. In de achttiende eeuw beschik-

ken we over gegevens over courtvergaderingen in 1700, 1716 tot 1718, 1732 en 1744, en de indruk bestaat dat het hier een tot het midden van de achttiende eeuw gangbare vorm van officieuze rechtspraak betreft.

De op de werkplaats, en vooral de in courtvergaderingen opgelegde boetes waren onvoorstelbaar hoog. De boetes van bedragen gelijk aan een week– of maandloon en hoger moeten zwaar zijn aangekomen. Het is duidelijk dat de betaling ervan slechts kon worden afgedwongen omdat er een stok achter de deur was, de *vuilverklaring* of uitsluiting. Een meester, een meesterknecht of een knecht kon worden vuilverklaard wanneer hij zich niet bij een 'vonnis' neerlegde. Bij de droogscheerders werd het wapen van de vuilverklaring veelvuldig gehanteerd. Een meesterdroogscheerder kon bijvoorbeeld worden vuilverklaard omdat hij te lage lonen betaalde. Dit hield zoveel in als het uitroepen van een werkstaking. Knechts die op een vuile winkel bleven werken, werden automatisch ook vuilverklaard. In 1716 waren er twee courtvergaderingen gehouden met elk zo'n 250 deelnemers. Men keerde zich tegen een nieuwe wijze van droogscheren, met de kruk in plaats van met het zachthout, toen daar één meester, wellicht David Clignet, mee experimenteerde. Drie droogscheerders die daaraan meewerkten werden gedwongen ermee te stoppen. Tijdens de courtvergaderingen werden zij elk tot een boete van 10 gulden veroordeeld. Verder werd besloten dat *niemand hier ter stede meer met de kruk zal hebben te werken op poene van eeuwig voor vuil verklaard te worden en onwasselijk te zijn.*

In een notitie van 1767, dus ruim een halve eeuw later, vermoedelijk opgesteld door de overlieden van het droogscheerdersgilde, lezen we dat de knechts een bepaalde werkwijze, het nat of met de borstel scheren, weigerden uit te voeren, *ja, dit is zodanig opgestemd, dat geen droogscheerder gevonden wordt, die op die voet zoude durven werken, wijl hij nagespogen wordt en direct beschimpt en op zo vergaande wijs veracht, dat niemand van de anderen met hem zoude willen drinken*[25].

De droogscheerders hebben door het dreigement van de vuilverklaring inderdaad bepaalde technische vernieuwingen in Leiden weten tegen te houden. Toch was de vuilverklaring een niet in alle opzichten succesvol actiemiddel. Het blijkt namelijk dat er naast elkaar zowel schone als vuile werkplaatsen te vinden zijn. De knechts moeten bijgevolg verdeeld zijn geweest in twee met elkaar in conflict levende groepen, dit al dan niet openlijk en voor kortere of langere tijd.

Vooral voor de vuile knechts, vermoedelijk altijd een kleine minderheid, moet de situatie onaangenaam zijn geweest. Gebeurtenissen in 1731 zijn in dit verband onthullend. Er was in Leiden in dat jaar tenminste één vuile werkplaats. De knechts hiervan wilden van hun stigma afkomen. Zij waren daarom alle andere werkplaatsen langs gegaan en hadden gezegd *dat zij wensten verzoend te worden met alle andere gasten* [=knechts] *en daarom verzocht in overweging te nemen of zij dat op een neutrale plaats zouden willen doen, mits dat zij een boete of verering voor armen zouden geven*[26]. Er werd daarop een courtvergadering belegd om het voorstel te bespreken. Inmiddels bogen ook de gildemeesters zich over het probleem, omdat het natuurlijk in feite tot hun competentie behoorde. Ze wisten echter niets beters te doen dan het stadsbestuur voor te stellen om te verordenen dat de betreffende winkel zuiver zou worden verklaard. Al eerder hadden de vuile knechts trouwens hun nood geklaagd bij de gildemeesters over de *algemene verdrukking* waaronder ze leden. Overal elders werden ze geboycot. Andere lakenfabrikanten keken wel uit om deze vuile knechts in dienst te nemen, ook al probeerden de burgemeesters van de stad ze bij deze gelegenheid daartoe over te halen.

Enkele decennia later, in 1766, bestond er een gecompliceerde situatie. Er waren in totaal nog 29 droogscheerderswerkplaatsen, 24 schone en 5 vuile[27]. Sommige meesters hadden bovendien een schone werkplaats binnen de stad en een vuile daarbuiten. Het lijkt erop dat er toen permanent een 'schoon' en een 'vuil' systeem naast elkaar bestonden. Dit kan een indicatie zijn dat het wapen van de vuilverklaring — mede door de economische achteruitgang — aan kracht had ingeboet. Een aanwijzing in die richting is ook het feit dat het in 1769 gebruikelijk was dat wie zijn leertijd op een vuile werkplaats had doorgebracht desondanks als knecht aangenomen kon worden op een schone winkel. Uit gegevens van drie jaar later blijkt dat de droogscheerdersknechts hebben geprobeerd deze gang van zaken tegen te gaan. Het conflict betrof Willem Nagtegaal, die zijn leertijd op een vuile werkplaats had doorgebracht, en nu op alle schone werkplaatsen geweerd werd. De stedelijke overheid bemoeide zich met het probleem en was zich bewust van de les van gebeurtenissen in 1731, waaraan nadrukkelijk gerefereerd werd: wanneer de meesters niet solidair waren, buitten de knechts dat uit. De burgemeesters besloten daarom tot de volgende regeling. Willem Nagtegaal moest op àlle werkplaatsen een week gaan werken. De volgorde zou door loting worden vastgesteld. Wanneer hij nu overal een week gewerkt zou hebben, moest hij immers overal als een schone knecht geaccepteerd worden. De meesters onderwierpen zich aan deze procedure. De laatste van de 17 werkplaatsen waarop Nagtegaal een week werkte, was die van Isaak Willer. Deze wilde hem na die week wel in dienst houden, maar nu protesteerden zijn overige knechts, die bang waren dat dan Willers werkplaats alsnog vuil werd verklaard. Ze gingen daarom in staking en pas toen Willer ze kon verzekeren dat het stadsbestuur hen in bescherming zou nemen, legden zijn knechts zich hierbij neer, waarop zij *de hand van liefde en broederschap aan Willem Nagtegaal gegeven hebben en met hem* [*de*] *klok van acht uren eens rond gedronken hebben*[28].

Hoe vaak het voorkwam dat individuele knechts werden vuilverklaard, is niet na te gaan. In 1766 werd er door de meesters wel over geklaagd dat dit regelmatig en wegens *bagatellen* geschiedde. Ze gaven enkele voorbeelden, onder meer van een droogscheerder die wat bijver-

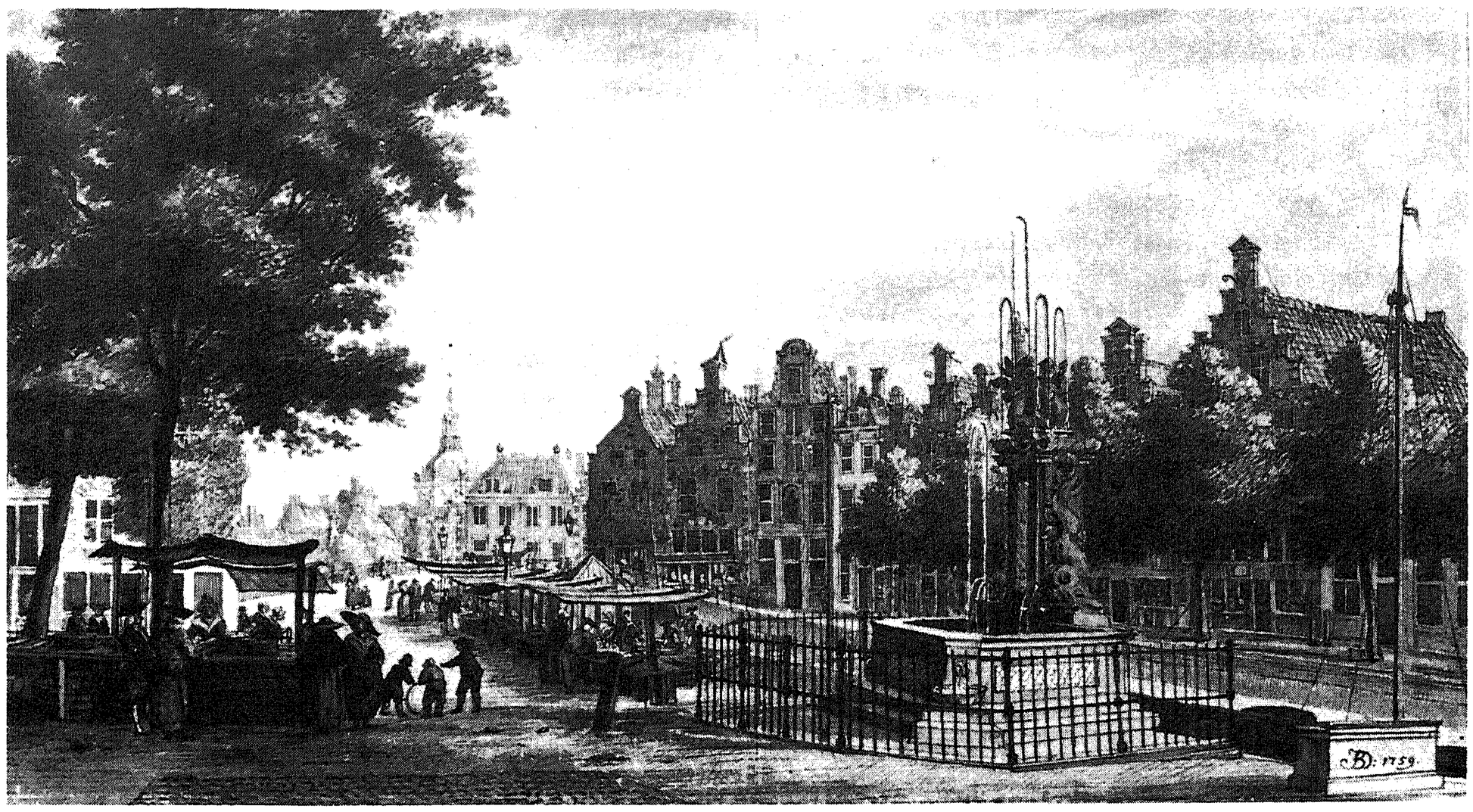

Afbeelding 6
De Vismarkt, tekening van Jan de Beijer uit 1759.
Collectie GAL.

diende als stadsnachtwaker en die in die functie iemand had gearresteerd en daarom was vuilverklaard. Wellicht had hij een collegadroogscheerder in de kraag gevat[29].

Behalve onder droogscheerders, vonden vuilverklaringen ook plaats bij schrobbelaars[30]. Bij de overige belangrijke beroepsgroepen, spinners, wevers en ververs, konden geen aanwijzingen gevonden worden voor dit gebruik. Het beleggen van courtvergaderingen en de vuilverklaring waren dus frequent toegepaste actiemiddelen. Ook de georganiseerde werkstaking kwam voor, zoals we hierna zullen zien.

5
De acties

5.1. 1700

Vanaf juli 1700 werden er enkele grote courtvergaderingen gehouden, waar verschillende conflicten aan de orde kwamen. In september besloot het stadsbestuur in te grijpen en er werden een paar droogscheerdersknechts gearresteerd. Op 27 september werden vijf vonnissen geveld, die voornamelijk intrekking van de leerbrief, royement uit het gilde en enkele jaren verbanning uit de stad inhielden[31]. De rust was hiermee echter niet teruggekeerd. Op 6 november rapporteerde de schout aan de burgemeesters dat er weer onrust onder de droogscheerders was ontstaan. Op 11 november droegen de burgemeesters de schout op *de kwaadwilligen met de minste commotie te doen bij de kop vatten*[32]. Vermoedelijk werd er deze dagen gestaakt en ging het nu om een actie voor hogere lonen. Of er 'kwaadwilligen' zijn gearresteerd is uit de bronnen niet op te maken. Op 7 december 1700 kondigde het stadsbestuur een verordening af waarin de arbeid van de droogscheerders opnieuw werd geregeld[33]. De hoofdlieden van het gilde en de lakenkooplieden die zich in een commissie over deze kwestie hadden gebogen, verklaarden op 14 december tegenover de burgemeesters dat dit nieuwe reglement de knechts wel tevreden moest stellen, maar dat ze het toch *veellicht door de sterke drank* zouden kunnen verwerpen. De burgemeesters besloten daarop de binnenwacht, de militaire stedelijke politiemacht, 's nachts te laten waken, terwijl de schutterij zich in gereedheid moest houden[34]. De volgende dag vond er inderdaad een bijeenkomst van droogscheerders plaats. Twee bodes gingen de verzamelde knechts aanzeggen uiteen te gaan. Kennelijk zonder succes. De volgende dag rapporteerden de beide bodes namelijk dat er wéér een vergadering werd gehouden. Op het verzoek uiteen te gaan antwoordde men deze keer dit te zullen doen, maar niet zonder eerst wat op papier gezet te hebben om aan de magistraat over te leveren. Toen de bodes korte tijd later weer polshoogte namen, was men inderdaad verdwenen. Later kwamen twee droogscheerders bij de burgemeesters en verzochten een door een notaris opgesteld rekest te mogen overhandigen uit naam van de *gemene droogscheerders.* Dit werd hen toegestaan. In de courtvergadering van de volgende dag rapporteerden de beide afgevaardigde droogscheerders dat het rekest door de magistraat bestudeerd zou worden. We horen er evenwel niets meer van[35].

Voorlopig was de rust teruggekeerd. Wel werd er begin mei 1701 op de werkplaats van De Bock voor hoger loon gestaakt. Ook in juni 1701 vonden er op twee werkplaat-

sen nog stakingsacties plaats. Op 14 februari 1702 werd een droogscheerder op straat door *enige kwaadwillige* knechts gemolesteerd, maar dit waren vermoedelijk naweeën van de grootschalige onrust in 1700[36].

5.2. 1701

Ondertussen waren er wel, op het voorbeeld van de droogscheerder, grote acties onder de lakenwevers begonnen[37]. Op nieuwjaarsdag 1701 kwamen 1.000 à 1.100 lakenwevers buiten de stad bijeen op de laan voor het huis te Endegeest om over het loon te spreken. Er werd besloten een rekest op te stellen waarbij om hogere lonen werd verzocht. Iedereen droeg een oortje bij voor de notariskosten. Hendrik Servaas de Jonge inde dit geld. Of dit rekest bij het stadsbestuur is ingediend, is niet bekend, wel weten we dat ook een commissie van overheidszijde zich boog over het probleem van de loonshoogte. Deze commissie bracht op 10 mei 1701 rapport uit aan de burgemeesters. De inhoud ervan is niet bekend, wel dat de Leidse overheid besloot niet in te grijpen in de hoogte van de lonen. De dag daarop, 11 mei, belegden de lakenwevers een vergadering. 's Ochtends kwamen tussen acht en negen uur zo'n 800 à 900 man bijeen op het bolwerk buiten de Zijlpoort. Er werd besloten alleen nog te werken voor een hoger loon, en nog dezelfde dag tussen één en twee uur 's middags een volgende vergadering te beleggen, waarbij àlle wevers aanwezig moesten zijn. Afwezigen zouden beboet worden met een dubbele stuiver. 's Middags werd het besluit te gaan staken voor hoger loon bevestigd. Vanaf dat moment werden elke 24 uur bijeenkomsten belegd. Telkens werden acht nieuwe *hoofden of sprekers* gekozen, dit als preventief verweer tegen te verwachten repressie door de overheid. Steeds meer mensen waren tegenwoordig op de bijeenkomsten. Op 12 mei stuurden de burgemeesters voor de eerste keer twee bodes om de bijeenkomsten te verbieden. Op de terugweg van hun missie werden de bodes onderschept door enkele wevers die hen op het hart drukten dat ze niets kwaads in de zin hadden, *doch dat* [*ze*] *niet zouden werken zonder meerder loon en met malkander ondertussen wat gaan wandelen door de stad, doch dat de lakenwevers daar ter plaatse daar* [*ze*] *nu waren nog een uur zouden blijven en afwachten of de heren* [*regenten*] *haar nog ietwes te zeggen hadden.* Er werd nu geld opgehaald voor een stakingskas.

De magistraat was bang dat de zaak uit de hand zou lopen en besloot een deel van de schutterij en binnenwacht 's nachts te laten waken. Aan de raadpensionaris werd een compagnie ruiters verzocht ter assistentie. De vergaderingen gingen ondertussen door. Vrijdagmiddag was er een bijeenkomst met 1.100 à 1.200 aanwezigen, waarbij besloten werd de stad door te trekken om te zien of er nog wevers aan het werk waren, wat kennelijk ook al eerder gebeurd was. Inmiddels waren er permanent 16 hoofden of actieleiders, waarvan Hendrik Servaas er één was. Dezelfde dag riep de magistraat een vrijwillige ruiterij in het geweer.

Zaterdag 14 mei 1701 kwamen er 1.500 à 1.600 mensen bij elkaar, zowel 's ochtends als 's middags. Nu werd er een officieel verbod van dergelijke bijeenkomsten uitgevaardigd met als strafbedreiging dood door beulshanden. In de loop van de middag vond er een incident plaats: een groepje stakers stormde een huis binnen waar, naar ze vernomen hadden, nog een wever doorwerkte. Er werden messen getrokken, maar tot bloedvergieten kwam het niet. De magistraat bemoeit zich steeds intensiever met de onrust, die in de notulen van 14 mei nog betiteld werd als *onbehoorlijk gedrag*, maar op 15 mei reeds als *oproer*. In de nacht van 15 op 16 mei werden vier mannen van hun bed gelicht, vreemd genoeg niet de leiders van de actie. De rust keerde hiermee langzaam terug. Op 20 mei vermelden de burgemeestersnotulen: *Alles binnen de stad in stilte geraakt.*

5.3. 1716–1718

Gebeurtenissen uit 1716 vertellen ons hoe een geschil kon leiden tot een vuilverklaring[38]. Lakenfabrikant–meesterdroogscheerder David Clignet had in juni 1716 drie knechts van zijn werkplaats *gecasseerd*, ontslagen, omdat ze volgens hem geen goed werk hadden afgeleverd. Vermoedelijk weigerden ze mee te werken aan Clignets experimenten met nieuwe technieken. De knechts legden zich niet bij hun ontslag neer. Ze hielden zich vooreerst aan de regels van het gilde en brachten de zaak voor de gildemeesters. Die stelden hen echter in het ongelijk. Inmiddels werd er al gestaakt op de werkplaats van Clignet, en daarom bevolen de gildemeesters op 4 juli dat de knechts de eerstvolgende maandag weer aan het werk moesten gaan. Tevens werd besloten dat de twee ontslagenen, Jan den Haan en Steven van der Thuijn, elders werk mochten accepteren.

Den Haan en Van der Thuijn lieten het er evenwel niet bij zitten. Op maandag 6 juli werd er een courtvergadering belegd in een vaantje. Bram de Matter, een knecht van Clignet, trad op als leider. Herman Batenburg, alias Verbalken, *stond op de tafel* en sprak de aanwezige droogscheerders toe. Dat waren er zo'n 200. Nadat hierover gestemd was, werd de werkplaats van Clignet vuil verklaard. De vergadering zond twee knechts naar Clignet met het voorstel de drie ontslagen mannen weer in dienst te nemen. Clignet werd door hen toegesproken: *Wil je je instellen, en met ons, al was 't een drink water, drinken, wij zullen je wassen.* En eenmaal 'gewassen' was een 'vuile' werkplaats natuurlijk weer 'schoon'. Clignet weigerde, en lichtte het stadsbestuur in. De Leidse magistraat greep daarop in, en Den Haan en Van der Thuijn werden gearresteerd en veroordeeld. In de eerste drie maanden van 1717 vonden op verschillende werkplaatsen eveneens proteststakingen plaats tegen de invoering van een nieuwe techniek voor het droogscheren, het werken met de *kruk* in plaats van met het *zachthout*. De nieuwe wijze werd wel genoemd de Engelse, naar het land waar de techniek al algemeen werd toegepast. In Leiden was deze manier van werken in strijd met de gildebepalingen, maar werd al wel oogluikend toegestaan aan meesters, meesterknechts en invalide knechts. Op de oude manier

was het werk zwaarder en zelfs zo pijnlijk *dat sommige het niet kunnen uithouden en het scheren hebben moeten quitteren* [verlaten][39]. Waarom verzetten de knechts zich tegen de invoering van een eenvoudiger en minder pijnlijke werkwijze? We kunnen slechts naar hun motieven raden, maar vermoeden dat ze wilden voorkomen dat door de vernieuwing het vak zou worden opengesteld voor mensen met een geringer scholing, dat de lonen gedrukt zouden worden en de produktie–eisen omhooggeschroefd.

Op 17 maart 1717 verordende het gerecht dat de knechts hun meesters zouden moeten gehoorzamen[40]. Daarna vernemen we voorlopig niets meer van acties, tot oktober 1717. In die maand stapten enkele knechts naar de gildemeesters wegens een loongeschil. Ze werden echter in het ongelijk gesteld. Vervolgens weigerden deze knechts bij hun meester te blijven werken en namen ontslag, zonder om, zoals verplicht was, een formele ontslagbrief te vragen. De meesters die deze knechts inmiddels in dienst hadden genomen, zonder dat ze, zoals was voorgeschreven, een ontslagbrief van hun vorige baas hadden kunnen overleggen, werden door de gildemeesters op het matje geroepen en alle drie veroordeeld tot een boete van 25 gulden[41].

Op 1 maart 1718 verscheen er een stedelijke verordening waarin bepaald werd dat elke knecht mocht blijven werken zoals hij gewoon was. Wanneer een meester hem wilde dwingen tot een andere werkwijze, kon hij zijn ontslagbrief vragen. Weigerde de meester hem die te geven, dan zouden de gildemeesters dat doen[42]. Op dezelfde dag brak een algemene staking uit. Deze was het gevolg van een conflict dat eind februari op de werkplaats van David Clignet was ontstaan. Clignet had zijn knechts alweer willen dwingen tot de nieuwe Engelse fabricagewijze. Uit protest hadden zijn knechts het werk neergelegd. Clignet had zich daarover beklaagd bij de burgemeesters. De laatsten ontboden de stakers en bedreigden hen met verbanning op staande voet[43]. Kort daarop brak de algemene staking op 1 maart 1718 uit.

Volgens een bericht in de *Europische Mercurius* wilden de droogscheerders *door ledig te zitten alle winkels dwingen stil te staan.* Werkwilligen werden bedreigd. Op 2 en 3 maart 1718 vond een oploop voor het huis van Clignet plaats, waar de ruiten werden ingegooid. Dit oproer werd gedempt door de schutterij en de binnenwacht. De rust was nog niet geheel teruggekeerd. Op 17 maart kondigden de Staten van Holland op verzoek van de stad Leiden een plakkaat af tegen het houden van courtvergaderingen[44]. De volgende dag brachten echter twee droogscheerders de burgemeesters alarmerend nieuws: er was een vergadering op til, waaraan behalve droogscheerders ook arbeiders in andere sectoren van de textielindustrie zouden meedoen. De burgemeesters gaven de twee mannen opdracht te voorkomen dat die bijeenkomst plaats zou vinden. Of zij hier nu wel of niet gehoor aan hebben gegeven, zo'n vergadering kwam er in elk geval niet.

Op 20 maart 1718 werd er echter in weerwil van het plakkaat toch een courtvergadering gehouden. Charles Geleyn, een meesterknecht, overlegde bij zich thuis met enkele andere meesterknechts en daarna met zo'n veertig knechts. Men wenste een hoger loon voor het 'nat'–scheren, een nieuw procédé, dat sommige meesters wilden invoeren. Twee knechts, Caspar Couten en Jan Rottij, moesten namens de vergadering bij het gilde informeren hoe het nu precies zat met de ontslagbriefjes. Een gildemeester legde hen uit dat ze, al was het maar twee of drie uren, naar de wensen van de baas moesten werken en dat ze dan hun ontslagbriefjes konden krijgen (een advies waarvan de strekking niet geheel duidelijk is, maar dat ogenschijnlijk ontslag juist onmogelijk zou maken)[46]. Naar aanleiding van deze courtvergadering greep het stadsbestuur in, er werden vier droogscheerders gearresteerd en veroordeeld[47]. Op 25 maart 1718 stelden de burgemeesters vast dat op de meeste werkplaatsen het werk hervat was[48].

5.4. 1724

Voorlopig zou het rustig blijven, afgezien van een actie van kousenwevers in de zomer van 1724. Deze groep arbeiders behoorde niet bij een nering. Op 2 juli 1724 kwamen 25 à 30 wevers bijeen in de herberg Het Haasje te Leiderdorp. Ze spraken af niet voor minder dan 11 stuivers per paar kousen te werken. Eén van de deelnemers verklaarde later zelfs dat er besloten was *een gilde onder malkanderen op te richten*, wat door anderen ontkend werd. Maandag 3 juli kwam men weer bijeen, nu in een vaantje binnen Leiden. Daar ontbood men de knechts van de werkplaats van een zekere Pieux. Er kwamen inderdaad twee knechts en drie leerlingen opdagen. Ze werden naar hun loon gevraagd, dat vermoedelijk onder de 11 stuiver–grens lag. Op beide bijeenkomsten legden de aanwezigen elk 5 stuivers bijeen *voor de maats dewelke zonder werk mochten komen te geraken.* Pieter Wartek beheerde de kas. Het personeel van Pieux werd gezegd: *Laat die winkel* [werkplaats] *drijven; wij zullen u reisgeld geven ofte onderhouden totdat er andere occasie op een andere winkel voorkomt.* Of er een actie tegen Pieux volgde, is niet bekend; wel greep op 15 juli de schout in: vijf van de kousenwevers werden gearresteerd en veroordeeld tot zes dagen gevangenisstraf op water en brood[49].

Wat er hiervoor met het oprichten van een gilde wordt bedoeld, is niet helemaal duidelijk. Een knechtsgilde? Deze wevers hadden al wel een beurs, bovendien waren zij en hun meesters ondergebracht in het kousenkopersgilde. Op verzoek van dit laatste gilde — maar zonder instemming van de genoemde Pieux! — stelde het gerecht op 7 september 1724 een verordening inzake de lonen op, waarbij inderdaad de 11 stuiver–grens werd aangehouden[50].

5.5. 1730

De regeling van 1 maart 1718 bood de knechts de mogelijkheid om uit eigen beweging ontslag te nemen. Wanneer na een conflict op een werkplaats alle knechts ge-

leidelijk zouden opstappen, kon de meester daar niets tegen doen. Deden alle knechts het tegelijk, dan zou het gaan om een verkapte vuilverklaring, en dus een verboden daad zijn. In een memorie uit 1767 wordt betoogd dat de vrijheid om ontslag te nemen, zoals vastgelegd in 1718, misbruikt werd, *vermits wanneer de knechts voornemens zijn een winkel vuil te verklaren, zij één voor één op verscheide tijden hun afscheidsbriefje verzoeken, de meester niet durvende weigeren, eindelijk van alle zijne knechts d'één voor en de ander na verlaten wordt en geen anderen in de plaats kan opzetten, wijl niemand zijn dienst komt aanbieden*[51].

Dit speelde mee in een kwestie op de werkplaats van Van Bommel in 1730. Op 9 augustus van dat jaar legden vijf knechts het werk neer, nadat ze tevergeefs een hogere betaling voor een bepaalde bewerking van een stuk laken hadden geëist. Ze vroegen vervolgens hun ontslagbrief. Maar Van Bommel zei hen: *Ik geef geen briefjes aan gasten* [= knechts] *die haar werk laten staan en een soort rebellie op mijn winkel zoeken te maken, maar gij kunt mij citeren* [= dagvaarden] *voor het gilde en die moet deze zaak jureren.* De vijf trachtten de overige knechts te bewegen in staking te gaan, maar dezen aarzelden. Van Bommel riep hen toe: *Wel mannen, hoe staat gijlieden zo stil en als verzeten; wat scheelt daaraan?* Hij kreeg als antwoord: *Wij weten niet of wij wel durven aan 't werk te gaan, wijl dat de vijf gasten ons dat afraden en zeggen wij moeten niet werken.* Daarop zei Van Bommel: *Gaat aan het werk, en alles wat daarvan komt, neem ik op mij en hebt gijlieden iets tot mijn laste, zo zullen wij voor gildeovermeesteren gaan...* Er kwam inderdaad een uitspraak ten gunste van de knechts. De vijf *rebellen* werden echter bestraft met een boete voor de armenbos en twee tot zes weken uitsluiting, waarna ze hun ontslagbrief van Van Bommel konden krijgen[52].

De zaak bleef kennelijk problemen opleveren, want op 11 augustus 1731 zetten de burgemeesters de vijf de stad uit. Eén van hen reageerde op de aanzegging door een stadsbode *Weet niet kwalijk gedaan te hebben*[53]. De overige knechts van Van Bommel, zo moesten ze ondervinden, waren vanaf dat moment stilzwijgend vuilverklaard. Over hun poging in 1732 om 'gewassen' te worden, is hiervoor reeds gesproken. Volgens het gildebestuur moest Van Bommel zijn knechts afraden een 'wassing' te ondergaan en courtvergaderingen bij te wonen. Van het voorstel dat het gerecht enkele grote kooplieden moest verplichten om deze knechts in dienst te nemen, is kennelijk niets gekomen[54].

5.6. 1741

We vernemen zelden iets over gecoördineerde acties van arbeiders in de textielindustrie in de verschillende Hollandse steden. Bij de acties die in 1741 te Leiden begonnen, was dit wel het geval. Op 4 januari van dat jaar schreven de Amsterdamse droogscheerdersknechts een brief aan hun Leidse collega's met de oproep zich te verzetten tegen de import van lakens die buiten de stad al geweven en geschoren waren, en alleen nog de eindbewerkingen moesten krijgen, zoals het verven[55]. Bij de afwerking van reeds vrijwel afgewerkte lakens waren de droogscheerders nauwelijks betrokken, ze hoefden ze slechts *aan te slaan*, een eenvoudig klusje waar weinig voor werd betaald. Vooral de import van vrijwel afgewerkte lakens uit Duitsland werd gezien als afbraak van de werkgelegenheid. De Amsterdamse knechts schreven dat hun meesters en gildeoverlieden het protest gesteund hadden: *... onze overlieden bovenal hebben ons voorgestaan als vaders.* Ze bezworen hun Leidse vakgenoten *met ons één lijn te trekken of de getrouwe broederschap zou met ons uit zijn.*

De brief schijnt in Leiden niet meteen tot actie te hebben geleid; we vernemen daarvan tenminste niets in de bronnen. De eerste informatie dateert van begin juni. Het betreft een conflict op de werkplaats van Nicolaas Fremaux, waar het in de loop van de maand mei duidelijk minder druk werd. De knechts gaven de import van lakens uit Aken de schuld, en weigerden deze te behandelen. Ze stapten naar de gildemeesters, maar deze zeiden dat de import en afwerking daarvan niet verboden was. Op 10 juni weigerden vier van Fremaux' knechts geïmporteerde lakens *aan te slaan.* Zij werden echter voor de gildemeesters ontboden en ernstig toegesproken *dat men hun met hart en ziel behulpzaam zoude wezen, maar dat het hun niet paste haar eigen rechter te wezen*[56]. De vier knechts hielden voet bij stuk, waarbij zij zich baseerden op de brief uit Amsterdam. Ze besloten hun ontslagbriefje aan te vragen. Het was duidelijk dat de Leidse meesters en gildeoverlieden het protest niet wensten te steunen. Inmiddels besloten de burgemeesters in te grijpen: de vier knechts werden de stad uit gezet[57]. Hierop hadden de vier knechts niet gerekend, ze dienden een berouwvol verzoekschrift in om weer in de stad te worden toegelaten, waarop gunstig werd beschikt. Vervolgens kregen ze hun ontslagbrief. Fremaux nam vier nieuwe knechts aan, maar op 9 juni was er *een hele menigte van gasten* bij zijn werkplaats gekomen, om te zien of men er de geïmporteerde lakens zou *aanslaan.* Hierdoor geïmponeerd besloten de vier nieuwe knechts om maar weer weg te gaan *om niet vuil verklaard te worden*[58]. Ook op twee andere werkplaatsen ontstonden er problemen. Op maandag 20 augustus *vergaderden zij* [de droogscheerdersknechts] *bij oogluiking in groten getale buiten de stad om hunne gedachten te laten gaan.* Bij Fremaux werd een compromis bereikt: hij beloofde geen geïmporteerde lakens te laten behandelen, en werd daarom schoon verklaard, tevoren waren zijn knechts al 'gewassen'[59].

Het gerecht verordende nu een compromis–regeling inzake de lakenimport, die echter niet door de knechts werd geaccepteerd. In de maand oktober waren er op enkele werkplaatsen weer stakingen van kleine omvang[60]. In november verscherpte het conflict. Vanaf 16 november 1741 gingen alle droogscheerders in staking. Ze eisten van de gildemeesters dat zij hun zaak verdedigden voor het stadsbestuur, dat immers uiteindelijk over een importverbod moest beschikken. De gildemeesters eisten

echter op hun beurt dat de knechts eerst hun werk moesten hervatten, deden ze dat niet, *dat zij dan zien moesten haar eigen te redden.* De eis van de gildemeesters werd op een bijeenkomst bij Oegstgeest op 21 november door de ca. 400 aanwezige knechts verworpen[61]. Inmiddels was het echter wel duidelijk geworden dat de meeste meesters in navolging van Fremaux, individueel bereid waren te beloven geen geïmporteerde lakens te zullen behandelen. Alleen uit het gebied van de Republiek zouden nog halfafgewerkte lakens geïmporteerd mogen worden. Op die wijze werd dit conflict beëindigd. Op 4 december was iedereen weer aan het werk, op een enkeling na. Op 29 december werd de nu overbodig geworden stedelijke compromis–regeling opgeschort.

5.7. 1744

Grote omvang nam in 1744 een conflict van onduidelijke oorsprong, op de werkplaats van Willem van Lelivelt aan. Zijn elf knechts namen tegelijk ontslag, wat naar de mening van Van Lelivelt neer kwam op een vuilverklaring. De burgemeesters werden gewaar dat de droogscheerders *na ouder gewoonte* beraadslaagden ditmaal bij een vaantjeshouder *die zich in de laatste beweging had laten zien als het hoofd van de misnoegde gasten* (een verwijzing naar de problemen van 1741?). De vaantjeshouder werd prompt met vrouw en kinderen de stad uitgezet, maar het conflict werd verscherpt. Uiteindelijk werd er door de hele stad gestaakt. Het conflict vond een einde toen Van Lelivelt aan alle eisen toegaf, zich *verlegen en beangst vindende*[62].

5.8. 1747–1748

De jaren 1740–1750 waren in de hele Republiek een periode van grote onrust. Er deden zich in verschillende jaren voedseloproeren voor. In 1747 waren er politieke oproeren, die mede leidden tot het aanstellen van Willem IV als stadhouder in Holland. In dat en het volgende jaar was er verzet tegen de belastingen. In Leiden was er in 1747 naast politieke en antifiscale bewegingen ook sprake van arbeidsonrust. Op 15 september 1747 hielden de schrobbelaars een vergadering buiten de Marepoort. Ze eisten van hun bazen herstel van hun voormalige arbeidsvoorwaarden. Schrobbelaars moesten van oudsher een deel van hun loon afstaan aan hun meesters als bijdrage voor het schoonhouden van de werkplaats, het zogenaamde plaatsgeld. Dit was door de bazen in de loop der tijd opgevoerd van een dubbeltje van elke gulden die elke schrobbelaar per week verdiende tot een vast bedrag van één gulden per week, ongeacht het aantal dagen dat er gewerkt was.

De bazen namen nu graag veel knechts in dienst die elk maar een halve week werkten, maar van wier loon ze toch één gulden per week in hun eigen zak konden steken. Commentaar van een Leidenaar uit die tijd: *Voorwaar een goed interest van zulke arme bloedjes afgeknibbeld van hun zure arbeid, en dat maar om des zaterdags de winkels wat te schrobben.* De actie had succes, na een staking van vijf dagen werd de oude regeling hersteld. Hun optreden inspireerde de greinwevers, die vanaf 23 september drie dagen achter elkaar bijeen kwamen, maar die minder resultaat met hun eisen boekten. Ook op 23 september organiseerden de rokjeswevers een vergadering, maar hun looneisen werden niet ingewilligd[63].

Een jaar later was er weer sprake van onrust in de stad. Op 15 november 1748 vermelden de burgemeestersnotulen dat er *gemor* in de stad was. Op zichzelf niet zo bijzonder in deze turbulente tijd. Maar in *Het ontroerd Holland*, een driedelig boek met een relaas van vooral de politieke oproeren in 1747 en de belastingoproeren in 1748, lezen we er meer over: de *gemene ambachtslieden* eisten het herstel van enkele oude rechten en hadden een rekest ingediend bij de magistraat, terwijl sommigen deze eis kracht hadden bijgezet door in staking te gaan en anderen het werken te beletten[64]. Wat precies de oogmerken van de staking waren, blijft onduidelijk. Het herstel van 'oude rechten' was ook het centrale thema van de politieke onrust. De beweging van de arbeiders valt overigens in het niet bij de politieke actie in de weken hieraanvolgend, toen de burgerij de macht van de regenten dreigde over te nemen. Aan deze politieke onrust werd een eind gemaakt door de komst van soldaten uit Den Haag; ook van arbeidsonrust vernemen we voorlopig niets meer.

5.9. 1761

In de tweede helft van de achttiende eeuw lijkt de actiebereidheid van de arbeiders in de Leidse textielindustrie geheel verdwenen te zijn. Grote bewegingen vonden niet meer plaats. Alleen bij de schrobbelaars bleef het onrustig. In september 1761 probeerden de knechts van Hendrik Snijders hogere lonen te krijgen. De knechts waren *opgestookt* door Michiel de Wit, *die zich niet ontzien had om met enige schrobbels* [wolkammen] *van 't werkvolk bij gemelde Snijders werkende, van de winkel weg te nemen met verbod van meerder te werken en met bedreiging van anders hetzelve te zullen beletten*[65].

5.10. 1764 en 1770

In januari 1764 brak er weer een staking uit op de werkplaats van Snijders. De zaak kwam voor het bestuur van de lakennering, dat op één punt Snijders in het gelijk stelde en op een tweede de knechts. Maar er bleven conflicten ontstaan[66]. In 1770 bleken er weer schrobbelaarsbazen te zijn die een te hoog plaatsgeld eisten. Vijf knechts brachten de kwestie voor de gouverneurs van de lakenhal. Ze werkten voor dezelfde Snijders, die inmiddels algemeen *voor een knibbelaar bekend stond.* De knechts die voor Snijders hadden gewerkt, werden door anderen als onderkruipers beschouwd en konden bijgevolg nergens anders aan de slag komen, omdat schone knechts niet met deze vuile schrobbelaars wilden samenwerken. De gouverneurs veroordeelden Snijders tot een boete (*f* 1,20 voor de armen, *f* 3,– voor de schout) en beloofden er voor te zorgen dat voormalige knechts van Snijders op andere werkplaatsen aan de slag zouden kunnen komen, zonder *straf of drinkgeld* te hoeven betalen[67].

5.11. 1769
Een jaar eerder, in 1769, had de laatste, kleine staking van droogscheerders plaats gevonden. Het betrof de hiervoor genoemde actie op de werkplaats van Isaac Willer uit protest tegen het aannemen van een vuilverklaarde knecht[68].

Na 1770 vinden we in de bronnen geen gegevens meer over acties van arbeiders in de Leidse textielindustrie.

6
De deelnemers

Wanneer we alle (stakings–)acties in de Leidse textielindustrie in de achttiende eeuw overzien, springen een paar kenmerken ten aanzien van de deelnemers in het oog. Ten eerste in het opmerkelijk dat er nooit een gezamenlijke actie van de textielarbeiders heeft plaatsgevonden. Misschien heeft het er tijdens het hoogtepunt van de acties in de jaren 1716 tot 1718 naar uitgezien dat er zo'n gezamenlijke actie zou komen. In de notulen van de burgemeesters staat op 18 maart 1718 vermeld dat twee droogscheerders het nieuws brachten dat er een bijeenkomst zou worden gehouden van arbeiders uit verschillende sectoren van de industrie. Maar ook toen kwam het niet zover, en dat is typerend. De textielarbeiders kwamen slechts in actie per beroepsgroep. Van deze groepen was die van de droogscheerders veruit het actiefst. Deze arbeiders behoorden niet alleen tot de lakennering, maar waren bovendien in een gilde georganiseerd. Ook al hadden de knechts binnen het gilde weinig of niets in te brengen, we kunnen toch veronderstellen dat de onderlinge band groter was dan bij de niet in gildeverband georganiseerde arbeiders. Ook in andere Hollandse steden vormden de droogscheerdersknechts hechte groepen met een hoge actiebereidheid. Er was zelfs sprake van onderlinge contacten, en in 1741 kwamen de Leidse droogscheerders in actie in overleg met hun collega's in Amsterdam. Tijdens de beroering in 1700 is er eveneens sprake van contacten met Amsterdamse droogscheerders, waarvan er enkele als getuigen bij een courtvergadering optraden. Er waren meer redenen waarom juist de droogscheerders een hoge actiebereidheid kenden. Een droogscheerdersknecht had een leertijd van twee jaar moeten doorlopen alvorens het vak te mogen uitoefenen. Het droogscheren was een belangrijke behandeling in de lakenbereiding omdat het laken daardoor de specifieke glans kreeg. Het moest dus vakkundig gebeuren. Een droogscheerdersknecht kon dus niet makkelijk vervangen worden, zoals dat wel het geval was met de meeste andere arbeiders in de textielindustrie. De droogscheerders vormden hierdoor een elite binnen de textielarbeiders, hetgeen ook tot uitdrukking kwam in hun relatief hoge loon. Een andere factor die gecoördineerde acties begunstigde, was het feit dat droogscheerders in werkplaatsen werkten, soms met wel veertig man tegelijk.

Een tweede groep arbeiders die nogal eens in actie kwam, was die van de schrobbelaars. Weliswaar ging het niet om geschoolde arbeid — men kamde de ruwe wol, een bijzonder smerige klus — maar wel werkten de schrobbelaars in betrekkelijk grote ateliers, al zijn daarover geen exacte gegevens bekend. Tenslotte is het opmerkelijk dat de op een na grootste groep arbeiders, de wevers, slechts enkele malen in actie kwam. Bovendien kwamen nooit alle wevers gezamenlijk in actie, in 1701 ging het om lakenwevers, in 1724 om kousenwevers en in 1747 om greinwevers en rokjeswevers. Greinwevers en lakenwevers behoorden tot een verschillende nering, de wevers van kousen en van rokjes stonden buiten de neringen. De opdeling in neringen heeft kennelijk de actiebereidheid van de wevers belemmerd. Het weven gebeurde ten dele in ateliers, maar grotendeels thuis, wat evenmin de mogelijkheid tot gezamenlijke actie bevorderde.

De grootste groep textielarbeiders in Leiden, de spinners, is nooit in actie gekomen. Hoogstens kan gewezen worden op een tegen de stedelijke overheid gerichte kleine protestactie in 1795[70]. De spinners waren nu eenmaal de laagst gekwalificeerde groep arbeiders, terwijl spinnen vaak slechts een bijverdienste voor vrouwen en kinderen was en er een grote concurrentie van het platteland bestond.

Wat betreft de individuele deelnemers moeten we vrijwel uitsluitend afgaan op wat ons bekend is uit de rechterlijke archieven. We weten dus iets over degenen die wegens het deelnemen aan stakingsactiviteiten of courtvergaderingen zijn veroordeeld. De representativiteit van hen valt niet vast te stellen, wel was het in het algemeen zo dat de schout van de stad er in dit soort gevallen naar streefde de leiders van een beweging, de *belhamels*, te vatten. Met dit in gedachten kunnen we toch wel concluderen dat de actievoerders bepaald geen onbezonnen jongens waren. De gemiddelde leeftijd van de in 1700 veroordeelde droogscheerders was 36 jaar. De vier in 1701 tot geseling veroordeelde wevers waren gemiddeld 26 jaar oud. De twee in 1716 verbannen droogscheerders waren 26 en 49 jaar oud. De vier droogscheerders die in 1718 wegens het houden van een courtvergadering werden gearresteerd waren gemiddeld 42 jaar oud. De kousenwevers uit 1724 waren gemiddeld 32,5 jaar oud. De vijf droogscheerders die in 1731 de stad waren uitgezet, waren alle getrouwd of getrouwd geweest[71].

Staken was dus ook in de achttiende eeuw specifiek een mannen–aangelegenheid. Van alle produktiehandelingen werd alleen het spinnen voor een groot deel door vrouwen gedaan, en zoals we hiervoor gezien hebben, juist deze groep arbeiders kwam nooit in actie. Slechts bij één gelegenheid werd een vrouw gearresteerd, een 54–jarige pluister, namelijk toen de onrust in maart 1718 bijna uitliep op de plundering van het huis van de lakenfabrikant David Clignet. Tegelijk werd toen een 14–jarige jongen gearresteerd. Maar hier liep een arbeidersprotest dan ook uit op een andere in de achttiende eeuw dikwijls toegepaste actievorm, de huisplundering. In Leiden

en overal elders vonden er in de achttiende eeuw af en toe huisplunderingen plaats, of het nu ging om belasting– of voedseloproeren, of om oproeren uit politieke of godsdienstige motieven. En juist bij dergelijke acties waren oudere vrouwen en jongens bijna altijd present en hadden de eersten zelfs een leidende rol[72]. De oploop voor het huis van Clignet in 1718 past dus in dit laatste patroon.

Uit het voorafgaande blijkt dat vooral de droogscheerders te voorschijn komen als oudere mannen, nogal eens met een gezin. Opmerkelijk is dat deze groep arbeiders in de 'gewone criminaliteit' ondervertegenwoordigd was[73]. Dit bevestigt het beeld van een groep die een arbeiderselite vormde.

7
De doeleinden

De meeste acties van de arbeiders betroffen de loonshoogte. Men streefde naar een loonsverhoging, of verzette zich, zoals bij de schrobbelaars, tegen verlagingen. Het is in het algemeen moeilijk dieper inzicht te krijgen in de problemen die speelden.

De lonen kwamen op een bijzonder gecompliceerde manier tot stand. De lengte van de arbeidsdag varieerde, voor bepaalde onderdelen van het werk werd meer betaald dan voor andere, er werden aan de arbeiders boetes opgelegd wanneer ze te laat in de werkplaats arriveerden enz. Dan was er ook nog het officieel verboden truckstelsel, waarbij de arbeiders niet in geld maar in goederen werden uitbetaald, drank, levensmiddelen of geproduceerde stoffen. Tegen dit trucksysteem protesteerden arbeiders een enkele keer individueel, maar nooit door middel van collectieve actie.

Was het loon het voornaamste strijdpunt, ook werkomstandigheden waren belangrijk. Tussen 1716 en 1718 keerden de droogscheerders zich tegen de door sommige meesters gewenste invoering van een nieuwe wijze van lakens–scheren. Zoals we hiervoor zagen blijft het onduidelijk wat hun motieven precies waren, maar dat ze een verslechtering van de arbeidsvoorwaarden vreesden, ligt voor de hand. Deze acties kunnen we vergelijken met de *machine breaking* later in dezelfde eeuw in Engeland.

Een actie van droogscheerders in 1741 had een ander doel; als eis werd toen gesteld dat het stadsbestuur een verbod zou afvaardigen van de import van half–afgegewerkte lakens. Deze lakens waren reeds geschoren en met deze actie streefde men dus naar behoud van werkgelegenheid. Ditmaal richtte men zich niet tegen de werkgevers, maar tegen de overheid. Van de overheid verwachtten de droogscheerdersknechts kennelijk een bescherming.

Los van deze zuiver economische conflictpunten, zien we dat bij veel conflicten ook andere tegenstellingen een rol spelen. Er zijn aanwijzingen dat er wrijving bestond tussen de Hollandse en uit Duitsland afkomstige droogscheerders. Evidenter is het feit dat persoonlijke tegenstellingen erg belangrijk waren. De hiervoor genoemde actie van droogscheerders tegen Van Bommel werd aangescherpt doordat deze werd *gehaat zo om de manier van werken als om de persoon*, zoals blijkt uit een notitie van de gildemeesters[74].

De conflicten van 1700 draaiden rond de persoon van David Marinier, een meesterknecht van een vrij grote werkplaats met ca. 17 knechts[75]. Het eerste conflict waarover we zijn ingelicht, betreft een ruzie tussen Marinier en Jan Dirkxe, die meende voor zijn tijdelijke werk te weinig loon ontvangen te hebben. Een tweede probleem rees toen Marinier een droogscheerder, Claes Stock, *zijn zak* gaf, ontsloeg, omdat hij onder het scheren wel *40 à 50 gaten* in een stuk laken zou hebben gemaakt. Kort daarop had hij ook nog een kaardezetter, de zoon van Hendrik Carsten, *afgezakt*. In het eerste geval kregen zowel Marinier als Stock een boete van 15 stuivers opgelegd, terwijl Stock denkelijk niet definitief ontslagen werd. Naar aanleiding van het tweede geval werd een courtvergadering belegd, waarbij Marinier in een boete van 10 gulden verwezen werd. Marinier verklaarde korte tijd later, kennelijk nogal getergd, dat er in Leiden *niet één gast* [knecht] *was die ter dege kon werken en dat het maar krukken waren in consideratie met de Amsterdamse gasten*. Dit moest Marinier prompt verantwoorden in een courtvergadering, daartoe gedaagd door een oude bekende, Jan Dirkxe, en door Hendrik Momme, alias Rog. De laatste had eerder in Amsterdam bij Marinier gewerkt en had hem daar woorden van gelijke strekking horen bezigen. Marinier zou zes 'rechters' kiezen en bovendien getuigen uit Amsterdam laten overkomen. Van de andere zijde kozen de *gemene gasten*, de Leidse droogscheerdersknechts, ook zes 'rechters', waaronder Claes Stock. Pas op een volgende courtvergadering, eind augustus 1700, werd een besluit genomen door de twaalf 'rechters' in een courtvergadering, waar vanaf zeven uur 's avonds 400 à 500 droogscheerders bijeen waren; Marinier kreeg een boete van 125 gulden en moest het verteerde bier betalen.

Twee of drie dagen later rees een nieuwe kwestie, nu tussen Marinier en Claas Luckmeyer, ook een droogscheerdersknecht die door Marinier was ontslagen wegens slechte arbeidsprestaties. Luckmeyer belegde een courtvergadering om Marinier aan te klagen. Wat er zich toen precies afspeelde weten we niet, wel dat Luckmeyer kort daarna op 28 augustus met een mes op Marinier afvloog en door omstanders maar net weerhouden werd hem te verwonden. Het is niet onmogelijk dat Marinier een bijzondere afkeer had van Duitse arbeiders, want zowel Dirkxe, Stock als Luckmeyer kwamen uit Duitsland.

In de conflicten uit 1716 tot 1718 stond de persoon van David Clignet centraal, een lakenfabrikant in wiens droogscheerderswerkplaats 20 knechts werkten. Begin juli 1716 werd deze werkplaats vuil verklaard, omdat Clignet drie knechts had *gecasseerd*, ontslagen, omdat

ze volgens hem slecht werk hadden afgeleverd. In 1718 leidde een conflict over de wijze van scheren, het verzet tegen het invoeren van de in Engeland gebruikelijke methode, tot een oploop voor het huis van Clignet. Door het ingrijpen van de overheid werden deze acties gestopt, maar niet veel later bleek Clignet moeite te hebben om knechts te vinden. Op 22 mei 1718 werd hij zelfs door de gildemeesters berispt, omdat hij in strijd met de gildevoorschriften knechts in dienst had die niet over een officiële ontslagbrief beschikten. Clignet had bij die gelegenheid de gildemeesters *allen in 't generaal kwalijk bejegend*[76]. Clignets persoonlijkheid moet, net zoals in het geval van Marinier of Van Bommel, hebben bijgedragen tot de polarisatie.

8
De resultaten

Met de stakingen en andere acties werden bepaalde doeleinden nagestreefd. In hoeverre werden deze bereikt? Dit is moeilijk af te meten. Een ogenschijnlijk mislukte actie kan immers toch tot gevolg hebben gehad dat bijvoorbeeld een verdere afbrokkeling van het loon kon worden geremd, en omgekeerd kunnen behaalde successen weer snel ondergraven zijn geweest. Toch kunnen we wel enkele conclusies trekken. Van de grote stakingen is alleen die van de wevers in 1701 een mislukking geweest. De acties van 1716 tot 1718 hebben de gevreesde vernieuwingen binnen de textielindustrie zeker tegengehouden. Ook in 1741 werden resultaten bereikt en werd de import van halfafgewerkte lakens gereglementeerd. Uit de hiervoor gegeven beschrijvingen blijkt dat ook de kleinere acties, zoals die van de kousenwevers in 1724, resultaten hebben opgeleverd. In het algemeen kunnen we dus stellen dat de acties betrekkelijk succesvol zijn verlopen, ook al werden ze soms van overheidszijde met geweld onderdrukt en werden sommige deelnemers door de schepenbank veroordeeld.

9
De werkgevers

Stakingen en vuilverklaringen waren strafbare feiten. Werkgevers konden dus bij het stadsbestuur hun beklag doen wanneer zij door dergelijke acties getroffen werden. In de beschrijvingen hebben we gezien dat ze dat ook meermalen deden. Dit zal de Leidse overheid ongetwijfeld gestimuleerd hebben in te grijpen op de wijze zoals ze dat enkele malen deed. Toch kunnen we niet zeggen dat de belangen van overheid en werkgevers geheel parallel liepen, de overheid schrok soms niet terug voor hard ingrijpen, maar trad toch vaak bemiddelend op, en in de keur van 1 maart 1718 werden bijvoorbeeld de rechten van de droogscheerdersknecht in een stedelijke verordening vastgelegd.

Van gecoördineerd optreden van de werkgevers onderling, behalve via de officiële weg via de besturen van neringen of gilden, was verder geen sprake. Hierbij moet echter één belangrijke uitzondering gemaakt worden. De lakenfabrikanten hadden zich namelijk reeds in de zeventiende eeuw aaneengesloten in de zogeheten droogscheerderssynode[77]. Hoewel deze benaming misschien iets anders suggereert, ging het hier om een vereniging van werkgevers, namelijk van meester–droogscheerders en niet van knechts. Het was dus een echte werkgeversorganisatie, en dat zelfs op landelijk niveau binnen het hele gewest Holland. De werkgevers binnen deze branche kwamen om de paar jaar bijeen en correspondeerden tussentijds over allerlei affaires. Voornaamste doel van deze organisatie was het gecoördineerd tegengaan van arbeidsonrust. Dat juist déze groep werkgevers zich op zo'n moderne wijze organiseerde is geen wonder, want zoals we zagen, vormden de droogscheerders te Leiden, en niet alleen daar, de roerigste groep arbeiders die het actiefst voor zijn rechten opkwam. Waren de wapens van de knechts die van de staking en de vuilverklaring, de werkgevers reageerden met de uitsluiting: arbeiders die in de ene plaats ontslagen waren wegens subversief gedrag, kwamen op een zwarte lijst, zodat ze nergens anders binnen Holland aan het werk konden komen. Ongetwijfeld heeft dit laatste remmend gewerkt op de actiebereidheid van de droogscheerdersknechts.

10
De Leidse overheid en rechterlijke macht

Zowel van de kant van de arbeiders als van de kant van de werkgevers werd het Leidse stadsbestuur in conflicten tussen beide betrokken. In 1700 en 1701 dienden droogscheerders en wevers verzoekschriften in bij het gerecht, zonder daarmee iets te bereiken overigens. In 1718 verzochten de droogscheerdersknechts aan het gerecht een verbod van nieuwe scheer–technieken, zoals het scheren met de kruk, een inbreuk op hun *aloude vrijheid.* Ze klagen over de *vele kwaadaardige meesters tot onze onderdrukking genegen* en vragen om de *vaderlijke hulp* van het gerecht[78]. De acties in 1748 schijnen geleid te hebben tot een vaststelling van het loon voor wevers in voor dezen gunstige zin[79].

In 1770 waagden twee droogscheerders het om het stadsbestuur te wijzen op hun ellendige toestand. Zo'n actie hield altijd een zeker risico in en kon door de overheid als subversie worden beschouwd. Eén schreef: *Wij bidden en smeken onze getrouwe overheid om enig soulaas te genieten want de kinders in de wieg versmachten, zij roepen om brood en de ouders zuchten, omdat zij het niet geven kunnen door werkloosheid.* Een ander

herinnerde het stadsbestuur aan de orde op de buitenning van Karel V uit 1531, die industrie buiten de steden tegenging, en waarvan de arbeiders kennelijk het bestaan wisten[80].

Hier betrof het individuele acties. In 1788 benaderden de droogscheerders het stadsbestuur gezamenlijk met het verzoek de lakenfabrikanten te verbieden de stad te verlaten en elders een bedrijf op te zetten. Dit verzoek werd door het stadsbestuur uiteraard niet au sérieux genomen en werd beschouwd als bewijs voor het *klein vernuft* van de knechts[81].

Tenslotte wezen in 1796 spinsters het stadsbestuur erop dat hun lonen zo laag waren dat ze in dat jaar van levensmiddelenduurte niet meer konden rondkomen. Eén van hen zei *dat het loon zo gering is dat de spinners in deze dure tijd niet kunnen bestaan.* Het stadsbestuur greep in, en de lonen werden wat verhoogd[82].

De werkgevers betrokken de overheid heel wat vaker, en met wat meer succes in de conflicten. Ze bestookten het stadsbestuur soms met de éne memorie na de andere. Hun voornaamste verlangen was misschien wel dat de overheid streng bleef optreden tegen stakingen, vuilverklaringen en dergelijke. De meesters wezen er herhaaldelijk op hoe schadelijk elke stakingsactiviteit was. In een memorie uit 1706 lezen we zelfs: *Hoezeer het ook moge zijn dat men het verval der lakenbereiderij binnen de stad Leiden niet geheel en al alleen aan de weerbarstigheid en capricieuse conduites der droogscheerders aldaar kan toeschrijven, is het echter niet minder zeker, dat het gemelde verval door 't grootste gedeelte daardoor veroorzaakt werd*[83].

Een lakenfabrikant als David Clignet, mikpunt van de acties in 1716 en 1718, stapte zelfs meermalen naar het stadsbestuur toe, met het dreigement *dat hij en andere brave kooplieden om dergelijke kwellingen en overlast te ontgaan genoodzaakt zoude zijn de draperij te verlaten of hem na[ar] andere plaatsen te begeven, alwaar [hij] met meerder rust dezelve zoude kunnen voortzetten, tenware dat bij de regering, 'tgeen hij ootmoedig verzocht, zodanige order werd gesteld waardoor alle voorschreven onheilen in het toekomende mochten worden geprevenieerd*[84]. Een bekend argument: wanneer de overheid geen rust onder de arbeiders garandeert, pakt de ondernemer zijn biezen.

Het dreigement van Clignet had indruk gemaakt op de burgemeesters. Zij waren geconfronteerd met een gedurige achteruitgang van de lakennijverheid sinds het einde van de zeventiende eeuw en vreesden inderdaad dat een *totale ruïne* voor de deur stond. Wanneer de kooplieden en fabrikanten Leiden zouden verlaten, zouden immers duizenden mensen werkloos worden, zo concludeerden ze, terwijl de armenzorg niet over voldoende middelen beschikte om hen allen te ondersteunen, waardoor *niet anders als de grootste confusie te wachten zoude zijn*[85]. Het stadsbestuur trad dan ook op tegen de actievoerders, wat niet tegenhield dat het doel bereikt werd, het tegengaan van de invoering van de Engelse bereidingswijze.

Grote stakingen konden gepaard gaan met het verstoren van de openbare orde: courtvergaderingen in de open lucht, het in groepen door de stad trekken om werkwilligen te dwingen het werk neer te leggen etc. De burgemeesters hebben meermalen van de gewapende macht gebruik gemaakt om de orde te bewaren of te herstellen. Ze konden gebruik maken van de binnenwacht, te vergelijken met de Amsterdamse stadssoldaten, of van de schutterij.

Tijdens de onrust onder de droogscheerders in december 1700 moest de binnenwacht 's nachts waken en hield de schutterij zich in gereedheid. Ernstiger oordeelden de burgemeesters over de grote wevers—staking van het volgende jaar. Tijdens de grote courtvergadering, op 12 mei, hadden de burgemeesters volstaan met het zenden van twee bodes om de bijeenkomst te verbieden. Toen de courtvergaderingen bleven plaatsvinden, werd besloten dat de binnenwacht en een gedeelte van de schutterij 's nachts de wacht zouden houden.

Bovendien riep het stadsbestuur een vrijwillige ruiterij in het leven, vermoedelijk naar het voorbeeld van de stad Amsterdam bij het Aansprekersoproer in 1696[86]. Ook werd aan de raadpensionaris verzocht om de assistentie van een compagnie ruiterij. In de nacht van 15 op 16 mei werden vier deelnemers van hun bed gelicht. Op 19 mei werd het schavot opgericht. De magistraat rekende op onrust onder de toeschouwers tijdens de geselingen en daarom werd de gehele schutterij onder de wapenen gebracht, terwijl ook de inmiddels gearriveerde 200 ruiters uit Den Haag de wacht hielden. De schout kreeg vervolgens de opdracht ook degenen te arresteren die geld hadden opgehaald om onder de *muitinerenden* (stakenden) uit te delen, degenen dus die voor de stakingskas hadden gecollecteerd. Op 20 mei vermelden de notulen: *Alles binnen de stad in stilte geraakt zijnde, bedankt de schout.* Drie dagen later werden de ruiterij, de binnenwacht, de vrijwillige Leidse ruiterij en de schutterij bedankt voor hun diensten[87].

Tijdens de acties van 1718 kwam het tot een oploop voor het huis van de lakenfabrikant David Clignet, waar de ruiten werden ingegooid. Om een plundering te voorkomen werd het huis enkele dagen bewaakt door acht soldaten van de binnenwacht. Bovendien waakten schutters op het stadhuis. Op 3 maart vertrok de stadssecretaris naar Den Haag met het verzoek om twee compagnieën ruiterij te zenden. Op 4 maart werden de turfdragers, wijnwerkers, bierdragers, weetwerkers en alle andere in dienst van de stad staande arbeiders gelast met knotsen gewapend te helpen bij de ordehandhaving[88]. In de bronnen wordt niet vermeld of er ruiterij uit Den Haag naar de stad is gezonden.

In juni 1741 moest de binnenwacht 's nachts waken en kregen de officieren van de schutterij piket[89]. In november 1741 liet het stadsbestuur 1.000 patronen vervaardigen, omdat de gildemeesters gewaarschuwd hadden dat *de animositeit* groot was, de binnenwacht moest extra waakzaam zijn en met de schutterij werd overleg gepleegd over het eventuele in actie komen[90].

Bij latere stakingen werden geen bijzondere ordemaat-

regelen genomen behalve tijdens de jaren 1747 en 1748, maar toen niet zozeer vanwege de acties van arbeiders, maar vanwege de politieke en antifiscale onrust.

Het houden van courtvergaderingen, staken of oproepen daartoe, het waren allemaal strafbare zaken volgens de stedelijke en provinciale wetgeving. Degenen die zich er schuldig aan maakten, konden dus veroordeeld worden door het stedelijk gerecht van schout en schepenen. Na verschillende van de genoemde acties van arbeiders werd er inderdaad een proces aangespannen. Maar minstens even vaak werd er naar een ander dwangmiddel gegrepen.

De burgemeesters van Leiden konden lieden die hen niet bevielen op staande voet de stad uitzetten. Dit was het systeem van het 'politieke briefje', dat we in alle Hollandse steden aantreffen. Dit was een vorm van bestraffing bij eenvoudige resolutie, dus zonder rechtsgang. Degeen die een 'politiek briefje' kreeg, ontving van het gerecht een aanzegging om binnen twee maal 24 uur de stad verlaten te hebben. Er was geen beroepsmogelijkheid. Heel wat bij acties betrokken arbeiders zijn zo de stad uitgezet, of op zijn minst met uitzetting bedreigd. Zo werden in 1718 de stakende droogscheerders bij de werkplaats van David Clignet ontboden en door de burgemeesters bedreigd met uitzetting; één van hen bleek toen uit zichzelf al naar Utrecht vertrokken te zijn; zes anderen vertrokken wat later naar Amsterdam[91]. De *onwillige gasten* op de werkplaats van Van Bommel werden in 1731 de stad uitgezet[92]. In 1741 werden er verschillende droogscheerders de stad uitgezet en in 1744 een vaantjeshouder, en, tenslotte, in 1761, de schrobbelaarsknecht Michiel de Wit[93].

Bij andere gelegenheden werd besloten tot een formeel proces: de schout kreeg dan van de burgemeesters de opdracht de *belhamels* te arresteren en tegen hen een proces voor de schepenbank aan te spannen[94]. Op 27 oktober 1700 werden vijf droogscheerders veroordeeld die betrokken waren bij enkele courtvergaderingen. Ze werden geroyeerd uit het gilde, hun leerbrief werd ingetrokken en ze werden 4 tot 6 jaar verbannen uit Leiden, één werd bij verstek 25 jaar verbannen uit Holland. Na de grote weversstaking in 1701 werden drie mannen gegeseld, één te pronk gesteld, en alle vier werden 25 jaar uit Holland verbannen; zes anderen werden voor onbepaalde tijd uit de stad verbannen. Op de verbanningsstraffen werd niet scherp toegezien, want één van de vier die uit Holland waren verbannen, trouwde in 1710 binnen de stad[95].

Op 22 juli 1716 werden twee mannen gearresteerd omdat ze tot de staking bij David Clignet hadden aangezet; ze werden veroordeeld tot 2 jaren verbanning uit de stad[96]. Na de oploop voor het huis van Clignet begin maart 1718 werden een 14–jarige jongen en een 54–jarige vrouw veroordeeld tot acht dagen gevangenisstraf op water en brood; de jongen moest bovendien een geseling ondergaan[97]. Na de courtvergadering op 20 maart van datzelfde jaar werden vier droogscheerders veroordeeld tot 10 jaar verbanning uit Holland. Een vijfde had tijdens zijn verhoor gebluft *dat indien de heren hem wilden pardonneren, hij in staat was om binnen anderhalve dag al de droogscheerders wederom aan het werk te doen gaan.* Hij werd veroordeeld tot geseling en 15 jaar verbanning[98].

Vijf kousenwevers die betrokken waren bij de loonactie in 1724 werden veroordeeld tot zes dagen gevangenisstraf op water en brood[99]. Dit was tevens de laatste keer dat wegens stakingsactiviteiten formele straffen werden opgelegd anders dan via het 'politieke briefje'. De opgelegde straffen waren, gezien in verhouding tot de zwaarte van straffen in deze periode in het algemeen, vrij licht. De indruk bestaat bovendien dat de verbanningsstraffen en ook het 'politieke briefje' niet al te streng werden gehandhaafd. Het was altijd de bedoeling om alleen de leiders te bestraffen en een voorbeeld te stellen, maar het ging meestal om vrij willekeurige personen: zeker degenen die in 1700 en 1701 bestraft werden, als ook de jongen en de vrouw die in maart 1718 veroordeeld werden, behoorden niet tot de organisatoren van de acties.

11
De economische conjunctuur

Een algemeen aanvaarde opvatting over de samenhang tussen de economische conjunctuur en het plaatsvinden van stakingen, is dat tijdens een hausse door middel van stakingen hogere lonen worden afgedwongen. De samenhang is logisch: de arbeiders zien produktie en winsten groeien en eisen hun aandeel daarin op. Een onderzoek naar deze samenhang in Nederland in de jaren 1917–1940 heeft echter laten zien dat, althans toen, zeker geen eenduidig lineair verband tussen beide bestond[100].

Hoe ligt dit verband in Leiden in de achttiende eeuw? Posthumus ziet wel een verband tussen het soms optredende tekort aan arbeiders in bepaalde onderdelen van de produktie, zoals de kettingspinners in 1777, en de mogelijkheid voor zo'n groep om hogere lonen te eisen. Hij geeft daarvan een paar voorbeelden, waarbij van een staking of zelfs de dreiging daarvan overigens geen sprake is[101]. In zijn slotbeschouwing over de ontwikkeling vanaf de middeleeuwen tot 1795 komt Posthumus tot de conclusie dat er geen samenhang bestond tussen 'sociale beweging' en stijgende of dalende conjunctuur, want: *grote werkstakingen kwamen in beide fasen voor.* Wel ziet hij een verband met de ontwikkeling van de graanprijs: de bewegingen waren reacties op levensmiddelenduurte[102]. Posthumus legt hier geen verband tussen levensmiddelenduurte en industriële crises; volgens vele historici is dit nu juist een verband dat typerend is voor het Ancien régime[103]. Omdat Posthumus de cycli in Leiden nu eenmaal ziet als in wezen gelijk aan die in onze eigen tijd, kòn hij dat verband natuurlijk ook niet zien.

Inderdaad waren de meeste acties een reactie op de dure tijd en op, al dan niet gelijktijdige, industriële crises.

De bewegingen in 1700 en 1701 vonden plaats nadat in 1698 en 1699 de ernstigste levensmiddelenduurte uit de zeventiende eeuw was voorgevallen, die in verschillende Hollandse steden, ook in Leiden, tot oproeren en rellen aanleiding had gegeven[104]. Eén van de veroordeelden was een week voor de actie werkloos geworden. De jaren 1730–1732 waren geen extreem dure jaren, wel vinden we een losse notitie in het archief van het droogscheerdersgilde: *precautie... honger en nood*, waarmee ongetwijfeld de motieven van de deelnemers worden samengevat[105].

Duidelijker is het verband tussen duurte en crisis in 1740 en 1741. In deze jaren deden zich ook voedseloproeren in de stad voor, waarbij wevers betrokken waren[106]. Op 15 november 1740 deelden de Leidse aalmoezeniers aan de burgemeesters mee dat door het gebrek aan werk en de duurte het aantal armen in Leiden *ongelofelijk* zou toenemen. Vijf dagen later stelden de burgemeesters vast dat de werkloosheid *hand over hand* toenam[107].

Het waren juist deze dagen dat de droogscheerders een algemene staking hielden. Niet erg gunstige omstandigheden dus. De burgemeesters vermaanden de berouwvolle stakers die bij hen om intrekking van hun verbanning vroegen met de woorden, *dat de nood, waarvan zij in veel [de] oorzaak waren, hun nu leerde een onderdanigheid, welke goede vermaningen hun nooit had kunnen inscherpen*[109]. Dit was tevens een van de laatste grote acties in Leiden, alleen kan nog gewezen worden op het feit dat in 1796 spinsters bij de magistraat hogere lonen vroegen in verband met de levensmiddelenduurte[110]. Er bestond overigens zeker geen monocausaal, wetmatig verband tussen levensmiddelenduurte en loonacties. Tijdens de duurte van 1709 vond er bijvoorbeeld wèl een voedseloproer plaats, waarvoor één spinster werd veroordeeld, maar geen staking[111].

Voor een belangrijk deel moeten de acties dus gezien worden als een defensieve reactie op economische crises. Het ging daarbij vooral om acute crises. Het defensieve karakter spreekt overigens ook uit de hiervoor behandelde motieven.

Het valt op dat in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen de economische achteruitgang sterker was dan in de eerste helft, acties nauwelijks meer voorkwamen. Onder al te slechte omstandigheden bleek het kennelijk onmogelijk of zinloos tot staking over te gaan. Apathie ging overheersen bij velen, de meest ondernemende arbeiders verlieten de stad om elders hun geluk te beproeven.

12
Solidariteit

Het succes van de acties en de actiebereidheid werd voor een groot deel bepaald door de solidariteit van de textielarbeiders, spontaan of afgedwongen. Van enige cohesie tussen alle textielarbeiders kan nauwelijks gesproken worden. Binnen groepen arbeiders was wel sprake van groepssolidariteit. Het bestaan van een paar gilden en van enkele knechtsbeurzen zal deze cohesie verstevigd hebben, al is dat moeilijk vast te stellen. Ook het feit dat de textielarbeiders in bepaalde buurten sterk geconcentreerd waren zal tot de maatschappelijke cohesie hebben bijgedragen. Maar ook hier is er het probleem dat we slechts kunnen gissen. Met zekerheid weten we slechts iets over de belangrijke rol die vaantjes binnen de meest coherente groep arbeiders, de droogscheerders speelden. Deze verdient alleen hierom enige nadere aandacht.

Zoals we hiervoor zagen, ging het in feite om kroegen. Soms huisvestten ze zelfs slapers[112]. In deze vaantjes hielden de droogscheerders regelmatig bijeenkomsten om over hun arbeidsomstandigheden te spreken. Hier werden ook de courtvergaderingen gehouden, waarbij conflicten werden beslecht. Dit gebeurde bij voorkeur bij droogscheerders die als bijverdienste een vaantje hadden. Rond 1700 speelde de droogscheerder en vaantjesman Jan Buytevier een hoofdrol. Hij was toen 49 jaar oud. Hij had het vak van droogscheren van zijn vader geleerd, en ook zijn zoon Mathijs was droogscheerder. Vóór 1699 was hij al eens door de gildemeesters uit zijn ambacht gezet, omdat hij in zijn vaantje courtvergaderingen toeliet. Deze courtvergaderingen waren voor vaantjesmannen wel heel voordelig: veel boetes werden immers direct in bier omgezet, en één van de opgelegde straffen was het vrijhouden van alle aanwezigen. Buytevier werd veroordeeld als een van de voornaamste schuldigen aan de onrust in 1700. Tijdens de staking in de maand november van dat jaar zonden de burgemeesters trouwens een bode langs alle droogscheerders die een vaantje dreven, om hen aan te zeggen dat, wanneer ze niet werkten — en dus staakten — ze *bij provisie* met het tappen van brandewijn moesten stoppen[113]. Juist de brandewijn werd gezien als de grote bevorderaar van de stakingsbereidheid, zo lezen we ook in andere bronnen[114].

Ook in 1716 trad de overheid op tegen de vaantjesman bij wie een courtvergadering was gehouden; er was besloten hem zijn vergunning te ontnemen[115]. Eén van de veroordeelden in dit jaar, Steven van der Thuyn, vinden we overigens in 1724 zèlf vermeld als houder van een vaantje.

Ook de kousenwevers in 1724 belegden hun courtvergadering in een vaantje[116]. Gegevens uit de jaren veertig van de achttiende eeuw wijzen eveneens op een organiserende rol van vaantjesmannen[117]. Misschien bewaarden sommige vaantjesmannen de kwitanties die door de armmeesters werden gegeven als bewijs dat opgelegde boetes voldaan waren, maar verder wijst niets erop dat zij de basis vormden voor een werkelijke organisatie.

13
Conclusies

Te Leiden vonden in de achttiende eeuw regelmatig arbeidsconflicten plaats. De arbeiders in de textielindustrie kwamen tot het midden van de eeuw herhaaldelijk in actie, maar nooit gezamenlijk, altijd per groep. Een deel van de verklaring hiervoor had in het midden van de zeventiende eeuw Pieter de la Court al gegeven; hij constateerde dat de Leidse bevolking alles behalve een eenheid vormde omdat er zoveel verschillende *natiën, talen, religiën en occupatiën* waren. En, zo concludeerde hij, *dit is een oneindelijk voordeel bij wijse regeerders, die aen sulke verdeeldheden geen andere hoofden verschaffen als haerselven*[118]. Inderdaad, er was een sterke solidariteit, maar alleen per groep, in dit geval beroepsgroep. Van de verschillende groepen hadden de droogscheerders de grootste actiebereidheid, en zij waren als hooggeschoolde en goedbetaalde arbeiders kennelijk het beste in staat tot collectieve actie. De vuilverklaring was een wijdverbreide actievorm, maar ook werkstakingen, die zeker moderne trekken hadden, kwamen voor. Deze acties waren belangrijk vergeleken met andere vormen van protest die in de stad plaatsvonden: voedseloproeren in 1709, 1740 en 1741, een belastingoproer in 1748, politieke en religieuze oproeren in de perioden 1747–1750 en 1782–1787. Kennelijk hing het van de context af welke vorm een protestbeweging aannam.

De crisisperiode rond 1750 was een keerpunt, de werkstaking als actiemiddel verdween vrijwel, hetzelfde geldt voor voedsel– en belastingoproeren. De stakingen uit de eerste helft van de achttiende eeuw moeten gezien worden als uitlopers van een traditie die teruggaat tot in het begin van de zeventiende eeuw. Door de versnelde aftakeling van de textielindustrie had de staking na ca. 1770 geen effect meer. Ook de mobilisatiestructuur desintegreerde, veel arbeiders trokken weg en vermoedelijk juist de meest ondernemende. Toch hebben de acties ook succes gehad. Soms werden de doeleinden, zoals hogere lonen, betere arbeidsvoorwaarden en behoud van werkgelegenheid, bereikt. Niet alleen aan werkgevers werden eisen gesteld, maar soms ook aan de stedelijke overheid.

Terwijl de situatie voor de Leidse arbeiders na het midden van de achttiende eeuw alleen maar slechter werd, kwamen ze toch minder gauw in actie. In dit verband zijn de observaties van Bernard Bosch interessant. Hij schreef in 1798 dat: het vanzelf sprak dat bij *staatsomwentelingen* de armen zich tegen de rijken keerden, en dat onder de laatsten vooral de *fabriekanten en manufacturiers het meest in aanmerking* [*komen*] *die, over het algemeen zeer weinigen uitgezonderd, door hunne winzugt en gierigheid het gemeen zeer drukken en tergen.* Wanneer ze af en toe als weldoeners optreden door het uitdelen van brood, aardappelen en dergelijke, dan is dat volgens Bosch *van dien overvloed, welken zij, door derzelver zweet en arbeid verkregen hebben...*, en hij vermaant ze: *Betaalt hen liever hun werk, gelijk regt en billijk is, dan hebben zij uwe vernederende en hoogmoedige aalmoesen niet nodig*[119]. Inderdaad, rond 1800 had het zelfstandig arbeidersprotest plaatsgemaakt voor een gedweeë afhankelijkheid.

Het is niet ondenkbaar dat op langere termijn bezien, sommige acties hebben bijgedragen tot de economische achteruitgang. De werkgevers en regenten waren daarvan in de tijd zelf overtuigd, met name ten aanzien van de acties tussen 1716 en 1718 en in 1741. Het invoeren van de nieuwe wijze van scheren werd in 1718 door de meesters verdedigd door erop te wijzen dat *de negotie ... alhier merkelijk vermeerderd ende de last der armen verminderd ende zulks alles in een vorige bloeiende staat hersteld mag zijn.* Zij vreesden dat de industrie zonder deze vernieuwing *tot een totale ruïne* vervallen zou[120]. Dat laatste gebeurde inderdaad, en in een beschouwing uit ca. 1770 werd dat geweten aan de acties uit 1718. Het gaat om een geschrift in de vorm van een *schuitepraatje*[121]. Eén van de deelnemers aan het gesprek zegt: ... *dat heb ik wel gehoord, dat er weleer anno 1718 enige fabrikeurs in Leiden zijn geweest, die op de Engelse wijze lieten bereiden, dat toen het volk tot oproer was geslagen en zouden die fabrikeurshuizen omverre gehaald hebben, indien ze niet van die Engelse bereidingswijze afgezien hadden, en dat toen die magistraat voor haar eigen huizen bang zijnde, dat heilzame werk niet hebben durven kunnen uitvoeren.* Een ander merkt op: *Ik hoor wel van u dat anno 1718 enige fabrikeurs te Leiden die Engelse bereidingswijze hebben willen invoeren, maar dat dat toen niet gelukt is door de oproeren van 't volk; mij dunkt als die magistraat thans bij publicatie dat verordineerde met een klare demonstratie dat het voor het bestwil en voor het behoud van de stad was, dat anders alles zal weggaan, zoals nu die 52 jaren aantonen, dat geen redelijk en vernuftig werkman zich tegenwoordig meer daartegen verzetten zoude.* De eerste reageert: *Ik geloof het ook met u, dat het thans gemakkelijk zoude lukken, omdat de hoop van 't werkvolk thans considerabel veel kleiner is als in't jaar 1718, maar zoals ik wel gehoord heb, zo zijn de fabrikeurs het niet eens om zulk verzoek aan hunne magistraten te doen. De éne is voor de Engelse bereiding en de ander is daartegen. En zo blijft het hangen en komt niets daarvan. Ondertussen drogen wij uit met al ons werkvolk tesamen.*

Dezelfde twijfels bestonden ten aanzien van de in 1741 behaalde resultaten. De meesters waren bang dat door de import van halfafgewerkte lakens te verbieden, andere produktiecentra ook de afwerking van de lakens in eigen hand zouden gaan nemen. Deze verwachting is uitgekomen, de afspraak tussen meesters en knechts om althans produkten van buiten de Republiek niet te appreteren heeft niet tot een verbetering van de werkgelegenheid in Leiden geleid.

Het heeft lang geduurd voor de Leidse arbeiders weer hun wensen met daadwerkelijke actie kracht gingen bijzetten. Het duurde tot 1882 voor er weer een staking in de stad plaatsvond[122]. We veronderstellen dat de stakers van toen geen weet hebben gehad van de door ons beschreven acties, maar dat de weer op gang komende industrialisatie opnieuw een situatie had geschapen, waarin deze actievorm zich kon ontwikkelen.